

Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИКЛАДНОЇ ЕКОНОМІКИ

Колективна монографія

Луцьк
Вежа-Друк
2017

УДК 338
А-43

*Рекомендовано до друку вченою радою
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 19 від 26 грудня 2017 р.)*

Рецензенти:

Ляшенко О. М. – доктор економічних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин Луцького національного технічного університету;

Гевко Р. Б. – доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту біоресурсів і природокористування Тернопільського національного економічного університету.

Колектив авторів: Вісіна Т. М., Геліч Н. В., Даценко Т. І., Єлісеєва Л. В., Зайчук К. А., Ільїн Л. В., Ільїна О. В., Коренга І. І., Ліщук В. І., Ліщук М. Є., Маленицький Д. С., Матвійчук Н. М., Новосад Д. Ю., Павлов К. В., Стрішенець О. М., Сур'як А. В., Федина К. М., Шевчук І. П.

А-43 **Актуальні** проблеми прикладної економіки [Текст] : [кол. моногр.] / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. О. М. Стрішенець. – Луцьк : Вежа-Друк, 2017. – 156 с.

ISBN 978-966-940-152-2

У монографії висвітлено теоретичні й практичні аспекти проблем прикладної економіки. Відображено макроекономічні проблеми сучасної економіки та інноваційні моделі її розвитку, соціально-економічні й екологічні зміни економіки.

Для науковців, фахівців, які працюють у різних галузях економіки, вивчають проблеми раціонального використання ресурсів, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів і студентів.

УДК 338

ISBN 978-966-940-152-2

© Стрішенець О. М. та ін., 2017
© Маліневська І. П. (обкладинка), 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. МАКРОЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ	5
1.1. Державно-приватне партнерство як суспільно важлива інвестиційна діяльність	5
1.2. Вплив сучасних інституціональних змін на формування економічних концепцій в Україні	22
1.3. Земельне оподаткування в Україні: сучасні тенденції та проблеми справляння.....	35
РОЗДІЛ 2. ІННОВАЦІЙНІ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ	52
2.1. Теоретичні підходи до формування стратегії розвитку підприємства, її класифікації та етапів впровадження	52
2.2. Державна політика регулювання діяльності регіональних ринків житлової нерухомості.....	63
2.3. Прикладні аспекти аналізу ринку нафти в Україні	72
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ЕКОЛОГІЧНІ ЗМІНИ ЕКОНОМІКИ: МІКРО-, МЕЗО- ТА МАКРОРІВНІ	85
3.1. Проблеми екологічної безпеки як складової частини енергетичної безпеки України.....	85
3.2. Технологічні перспективи розвитку альтернативної енергетики в Україні: еколого-економічні аспекти.....	98
3.3. Раціональне використання й охорона ресурсів озер та штучних водойм Українського Полісся.....	112
3.4. Пріоритетні напрями функціонування туристичних кластерів у Волинській області.....	129
3.5. Проблеми та способи протидії забрудненню атмосфери в Луцьку й Волинській області	138
ВИСНОВКИ	149
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	151

ВСТУП

У наш час розвиток економічної науки характеризується актуалізацією прикладних досліджень. Управління національною економікою передбачає обґрунтування й розроблення державних та регіональних цільових програм, стратегій економічного й соціального розвитку економіки, екологічно збалансованого розвитку регіону. Сьогодні постає потреба в проведенні економічного аналізу на мезо- та макrorівнях господарювання, розробленні й обґрунтуванні прикладних механізмів підвищення ефективності діяльності. Тому прикладні дослідження, висвітлені в цій монографії, є достатньо актуальними.

Процес соціально-економічного розвитку України супроводжується зростаючими потребами людей і значним навантаженням на довкілля. Урахувати й оцінити питання загострення екологічних проблем, виснаження природних ресурсів має економіка природокористування. Нині навколишнє середовище потрібно розглядати як складну соціально-еколого-економічну систему. Сучасний підхід до проблем раціонального природокористування має враховувати екологічні наслідки, заподіяні забрудненням чи негативними змінами природного середовища. Це зумовлює необхідність структурних змін в економіці природокористування. Тому звернення авторів до дослідження проблем формування й розвитку еколого-економічних засад раціонального природокористування є актуальним із наукового й практичного погляду.

Сподіваємося, що монографія викличе інтерес у науковців, фахівців, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів і студентів.

Монографію підготовлено колективом авторів, котрі досліджують проблеми прикладної економіки та раціонального природокористування:

Сур'як А. В., канд. екон. наук, доцент (підр. 1.1); **Стрішенець О. М.**, д-р екон. наук, професор, **Даценко Т. І.**, студентка, **Шевчук І. П.**, студентка (підр. 1.2); **Матвійчук Н. М.**, канд. екон. наук, доцент, **Коренга І. І.**, магістр (підр. 1.3); **Стрішенець О. М.**, д-р екон. наук, професор, **Маленицький Д. С.**, студент (підр. 2.1); **Стрішенець О. М.**, д-р екон. наук, професор, **Павлов К. В.**, канд. екон. наук, доцент, (підр. 2.2); **Геліч Н. В.**, канд. екон. наук, доцент (підр. 2.3); **Павлов К. В.**, канд. екон. наук, доцент, **Федина К. М.** аспірант (підр. 3.1), **Ліщук В. І.**, канд. екон. наук, доцент, **Ліщук М. Є.** канд. с.-г. наук, доцент, **Вісіна Т. М.**, канд. іст. наук, доцент (підр. 3.2); **Ільїн Л. В.**, д-р геогр. наук, професор, **Ільїна О. В.**, канд. геогр. наук, доцент (підр. 3.3); **Стрішенець О. М.**, д-р екон. наук, професор, **Зайчук К. М.** аспірант (підр. 3.4); **Єліссєва Л. В.**, канд. екон. наук, доцент, **Новосад Д. Ю.**, магістр (підр. 3.5).

РОЗДІЛ 1

МАКРОЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Державно-приватне партнерство як суспільно важлива інвестиційна діяльність

У сучасному розвитку світової економіки державно-приватне партнерство набуло широкого практичного розповсюдження та різностороннього теоретичного аналізу й не викликає заперечень, що державно-приватне партнерство для України є новим, із широкими можливостями, шляхом і формою розвитку економіки, особливо її базових мотиваційних та стратегічно-перспективних основ. У сучасних умовах розвитку економіки світу, у всій його різноманітності не лише комерційні інтереси між суб'єктами покладено в основу їхніх економічних відносин – усе чіткіше простежуємо соціальне спрямування та скерованість державної політики на забезпечення достойного життя своїх громадян на загальноцивілізаційних цінностях [4]. Як держава, так і бізнес постійно шукають нові способи, форми, можливості для швидкого та більш повного результату. Усе частіше набуває важливого значення партнерство як таке. Кожен суб'єкт у кожному із секторів шукає надійного партнера з односпрямованими цілями та прийнятними шляхами їх реалізації. І таким партнером на практиці для держави часто стає приватний бізнес, а для соціально спрямованого та соціально відповідального бізнесу – держава.

Світова практика партнерства держави з бізнесом набула форми державно-приватного партнерства, яке в багатьох країнах із високим економічним розвитком набуло широкого впровадження. Реалізація державно-приватного партнерства дає змогу державі брати дієву участь та здійснювати загальний контроль за цим процесом і забезпечує можливості для бізнесу отримувати прибутки від цієї співпраці й нести відповідальність за результати [9]. Спільне фінансування державно- та суспільно важливих завдань сприяє розширенню інвестиційних можливостей і для державного сектору, і для приватного бізнесу.

Особливості інвестиційної поведінки приватного підприємця в ринковій економіці та можливість співпраці держави й бізнесу в реалізації інвестиційної діяльності у тому числі досліджувались у працях багатьох учених, серед яких – Дж. Кейнс, Дж. Б'юкенен, В. Варнавський, М. Вебер, Т. Веблен, Е. Дюркгейм, Дж. Коммонс, Д. Норд, Г. Шмоллер, В. Р. Коуз, М. Мейер, Л. Фабіус, Е. Дюркгейм, Дж. Ходж-

сон, Е. Фуруботн, Р. Ріхтер, Е. Остром, Г. Таллок, Т. Еггертссона, Т. Бредгард, Дж. Коулмен, Р. Патнемта, К. Антонова, О. Амоша, Ю. В. Базилевич, С. Варналій, О. Вікарчук, А. Гальчинський, В. Геєць, Н. Гражевська, Вдовенко, В. Дементьев, А. Гриценко, В. Сікора, Р. Пустовійт, Я. Кузьмін, Т. Єфименко, С. Мочерний, А. Чухно, Є. Черевиков й ін.

Активний розвиток ринкового господарювання в кожній країні відбувається саме завдяки активній інвестиційній діяльності всіх суб'єктів господарювання. Сучасна інвестиційна діяльність кожного приватного підприємця відбувається, зазвичай, за його власної ініціативи при загальному спрямуванні інвестиційної діяльності держави на економічну й соціальну стабільність, економічний розвиток та економічне зростання. А способи та методи інвестиційної діяльності держава, як і приватний підприємець, обирає, виходячи зі своїх цілей, бачення й розуміння поточної та перспективної ситуації свого досвіду, у тому числі і негативного, і передового світового досвіду результативної інвестиційної діяльності. Прикладом спільної інвестиційної діяльності держави та приватного бізнесу є державно-приватне партнерство, у якому інвестиції обох партнерів є взаємовигідними й спрямовуються на потреби суспільства та зростання економіки й водночас відповідають всім характеристикам інвестицій (мети, особливості здійснення, прибуткові).

Для пришвидшення прогресивних методів та результатів організації інвестиційної діяльності через державно-приватне партнерство важливого значення набуває поглиблене вивчення сутності інвестиційної діяльності, ролі інвестицій у розвитку ринкового господарювання для розвитку економіки в інтересах суспільства та пошук у цих теоріях відповідей на питання, що уможливлять знаходження нових аспектів розуміння сутності та ролі інвестицій як форми інвестування в розвиток суспільства й розв'язати сучасні проблеми нестачі інвестиційних ресурсів держави, які виникли в ході практики господарювання України.

Аналіз багатьох досліджень сутності та особливостей інвестиційної діяльності як держави, так і приватного бізнесу підтверджує, що в них не враховано їхню спільність інтересів, що стосуються сприяння покращенню загального стану економіки та розвитку суспільства.

Теорія Дж. Кейнса з часу її виходу й до сучасного періоду залишається однією з фундаментальних у ринковому господарюванні [1, с. 3–4], яка не лише не втрачає своєї актуальності, але й навпаки –

спонукає теоретиків і практиків ще й ще раз глибоко та вдумливо перечитувати праці, особливо «Загальну теорію зайнятості, проценту та грошей». Саме теорії Дж. Кейнса щодо особливостей поведінки приватного підприємця в економіці, його ставлення до зайнятості, суспільних ідей, інвестицій, їх оцінки й мети здійснення, пошуку партнерів для інвестиційної співпраці дадуть змогу запропонувати уточнене розуміння інвестиційної діяльності як спільної мети приватних підприємців, держави, суспільства для уточнення форм та особливостей інвестиційної діяльності, що сприятиме активізації інвестиційної діяльності й розвитку економіки. Адже саме на цьому будуються особливості поведінки приватного інвестора в ринковій економіці, яку детально проаналізував та визначив Дж. Кейнс і довів, що підприємець, здійснюючи свої власні інвестиції може посприяти розвитку економіки, а збільшення інвестиційної діяльності держави сприяє забезпеченню зростаючої зайнятості, що також сприятиме ще більшому зростанню приватних інвестицій, результативних для підприємця й розвитку економіки. І саме цей приватний інвестор із такими мотиваціями своєї інвестиційної діяльності стає потенційним учасником державно-приватного партнерства.

Державно-приватне партнерство – це спільна інвестиційна діяльність держави та бізнесу для реалізації важливого для економіки та суспільства проекту, у якому прибуток якраз не завжди є єдиною метою цієї співпраці. Це збігається з думкою Дж. Кейнса, що під час здійснення інвестицій приватний підприємець має не лише корисливі інтереси. Саме Дж. Кейнс застерігав, що «сила корисних інтересів значно перебільшується, порівняно з постійним посиленням впливу ідей» [6, с. 149], та підводив нас до висновку, що інвестиційні ідеї завжди мають бути новими, особливо це стосується їх спрямування на добробут усіх членів суспільства. Відтак можемо стверджувати, що саме ці погляди Дж. Кейнса, які в сучасних умовах є дуже важливими для обґрунтування перспектив розвитку державно-приватного партнерства, не заперечують ролі як приватних, так і державних інвестицій у розвиток економіки, а сприяють формуванню поглядів на розгляд інвестицій як спільного інтересу суб'єктів економіки та суспільства.

Таке уточнене бачення інвестиційної діяльності обґрунтовує, що інвестиційна діяльність може об'єднати в інвестиційне партнерство державу й приватний бізнес, а спільність зацікавленості в розвитку економіки та суспільства може стати основою інвестиційної співпраці держави й бізнесу, що переконує бізнес, а, по суті, як у Кейнса, – підприємця, співпрацювати саме з державними органами влади як

виразниками волі держави та громадян у довготривалому періоді й на ідею, яка ширша від простого гарантованого отримання прибутку чи привілеїв.

Роль інвестицій державно-приватного партнерства в забезпеченні розвитку економіки, якого очікує суспільство, ґрунтується на припущенні, яке й доведене Дж. Кейнсом, що «коли зайнятість зростає, збільшується сукупний реальний дохід. Психологія суспільства є такою, що зі зростанням сукупного реального доходу збільшується й сукупне споживання, однак не тією мірою, якою збільшується дохід. Тому підприємці мали би збитки, якби вся збільшена зайнятість спрямовувалася на задоволення збільшеного попиту на предмети поточного споживання. Для підтримання будь-якого рівня зайнятості потрібні поточні інвестиції, поглинаючі перевищення сукупної продукції. Над тим, що суспільство бажає споживати при певному рівні зайнятості» [6, с. 12]. Та продовжує розкривати роль інвестицій: «Якщо такі інвестиції не збільшуються, то виручка підприємців буде нижчою за ту, яка необхідна, щоб викликати в них спрямованість на досягнення цього рівня зайнятості. І далі – висновок: «Звідси очевидно, що при цій величині показника, який ми називатимемо схильністю суспільства до споживання, рівноважний рівень зайнятості, а саме той, при якому в підприємців загалом немає бажання ані розширювати, ані скорочувати зайнятість, залежатиме від величини поточних інвестицій» [6, с. 12]. А величина поточних інвестицій залежить від того, що ми називатимемо побудженням інвестувати, а побудження інвестувати залежить від співвідношення між графіком граничної ефективності капіталу й комплексом норм відсотка займів із різними термінами погашення та різними ступенями ризику [6, с. 12]. Дж. Кейнс відзначає, що підприємець у кожному окремому випадку вирішує питання щодо того, якою мірою використовувати наявне капітальне обладнання. Науковець підкреслює, що фірми, які володіють капітальним обладнанням, стають зацікавлені в тому, щоб поєднувати його із зайнятістю більшої кількості працівників [6, с. 17]. В окремій фірмі чи галузі, яка виготовляє однорідний продукт, можна розглядати питання збільшення чи зменшення продукції. Однак, розглядаючи сукупну діяльність усіх фірм, можемо аналізувати лише рівень зайнятості в поєднанні із наявною кількістю обладнання [6, с. 17]. В економіці при заданих розмірах капітального обладнання, рівень зайнятості, який співвідноситься з цим капіталом, може бути прийнятним показником об'єму виготовленої продукції. Дж. Кейнс виходить із того, що ці дві величини змінюються

в одному й тому самому напрямі, хоч і в паралельному русі не завжди дотримуються одних і тих самих пропорцій [6, с. 17]. А вимірювати зміни виробництва поточної продукції Дж. Кейнс пропонує кількістю зайнятих працівників під час використання наявного обладнання [6, с. 18].

Потрібно звернути увагу, що Дж. Кейнс розглядає особливості прийняття рішень підприємцями на основі їх припущень, які поділяє на дві групи. Перша – те, що підприємець планує ціну продукції, коли вона вже буде готова. Друга група припущень, на основі яких підприємець приймає рішення, розглядає питання, якою може бути структура його майбутніх доходів, якщо для того, щоб купити або самому виробити готову продукцію, він збільшить своє капітальне майно. Такі типи розрахунків та прийняття рішень формують коротко- й довгострокові припущення [6, с. 20]. Отже, для прийняття рішення щодо інвестиційної діяльності в довгостроковому періоді підприємцю потрібно бачити структуру своїх доходів і вплив власних інвестицій на розвиток економіки.

Ефективний попит Дж. Кейнсом визначено як «сукупний дохід (або виручку), який підприємці розраховують отримати (уключно із сумами, котрі вони виплатять власнику інших факторів виробництва в якості доходів) відповідно до того рівня поточної зайнятості, який вони вирішують організувати».

Стосовно інвестицій Дж. Кейнс робить висновок, що розміри нових інвестицій завжди мають бути трохи більшими, ніж дезінвестиції (предмети, вироблені раніше), щоб заповнився розрив між чистим доходом і споживанням. Ця проблема стає все більш гострою в ході збільшення капіталу. Причому нові інвестиції можуть здійснюватись у розмірах, що перевищують поточні інвестиції лише в тих випадках, коли можна розраховувати, що витрати на споживання в майбутньому підвищаться. Зменшення схильності до споживання в цей час може тільки тоді бути пристосованим до суспільної вигоди, якщо в майбутньому очікується збільшення схильності до споживання [6, с. 51].

Суспільно значимі інтереси враховано Дж. Кейнсом таким чином, що «суспільна думка усвідомлює невідворотність ускладнень у майбутньому, напевно, лише в тих випадках, коли справа стосується суспільних інвестицій, наприклад будівництва доріг, житлових будинків тощо. Звичайне непідтримання планів збільшення зайнятості з допомогою інвестицій, які здійснюються центральним урядом і муніципальними органами, полягає в тому, що цим створюється джерело труднощів у майбутньому» [6, с. 51].

Інвестування на довгостроковий термін Дж. Кейнс називає дуже складним рішенням через великий ризик і складність розрахунків майбутнього прибутку. Зробити професійну інвестицію, за його словами, – це дуже складне завдання, однак «саме людина, яка здійснює довгострокові вкладення, є тим, хто найбільше сприяє реалізації суспільних інтересів, але на практиці частіше за всіх критикується, незалежно від того, ким управляються інвестиційні фонди – комітетами, правліннями чи банками» [6, с. 74].

Ураховуючи ці підходи Дж. Кейнса, ми можемо стверджувати, що інвестиційна діяльність приватного підприємця та держави можуть поєднуватись і відбуватись у формі державно-приватного партнерства як сучасної форма господарської та інвестиційної діяльності, що є формою впливу на зайнятість, яка дуже потрібна суспільству й значима для нього та водночас необхідна бізнесу (підприємцю) для прибутку й державі – для розвитку економіки.

Державно-приватне партнерство як особливе явище сучасного господарювання та водночас форма державного регулювання економіки має спиратися практично й теоретично на ґрунтовно вивчену Дж. Кейнсом інвестиційну поведінку підприємця та держави, на бачення ефективного попиту й припущень щодо майбутнього доходу, умов результативності інвестицій у довгостроковому періоді, ролі зайнятості в економіці та результатах підприємця, ролі інвестицій для держави й економічного розвитку в майбутніх періодах урахування всього цього в поведінці підприємця та бачення підприємцем свого місця в суспільстві й своєї ролі в розвитку суспільства та задоволенні суспільно значимих інтересах [2].

Таке бачення державно-приватного партнерства як форми суспільно значимої інвестиційної діяльності уточнює його мету й розширює уявлення приватним інвестором своєї ролі в розвитку економіки та суспільства всіх його учасників, що допоможе обрати форми та механізми розвитку державно-приватного партнерства. Державне регулювання інвестиційної діяльності через організацію співпраці держави й бізнесу буде чітким за спрямуванням на задоволення інтересів суспільства та зрозумілим за формою реалізації – через виконання інвестиційної діяльності у формі конкретних проектів державно-приватного партнерства.

У сучасній економічній літературі існує багато різноманітних визначень державно-приватного партнерства. Учені-економісти й правознавці по-різному формулюють та обґрунтовують це поняття.

Найбільш поширеним визначенням в економічній літературі, на яке найчастіше спираються дослідники, є дефініція В. Г. Варнавського, який вважає, що в сучасному розумінні партнерство держави та приватного сектору являє собою інституційний і організаційний альянс між громадською владою й приватним бізнесом із метою реалізації національних і міжнародних, масштабних, суспільно значущих проєктів у широкому спектрі діяльності: від розвитку стратегічно важливих галузей промисловості та НДДКР до забезпечення суспільних послуг [3]. Незважаючи на те, що визначення є дуже розширеним, у ньому враховано не лише суть, а й подано і особливості, і механізми, і суб'єкти, і мету, і сфери.

Часто державно-приватне партнерство визначається як взаємовигідна співпраця публічного й приватного суб'єктів для одночасного отримання прибутку та досягнення суспільно корисних цілей у галузях економіки, засноване на об'єднанні грошових та інших внесків партнерів і такому розподілі ризиків, який допускає часткове звільнення приватного суб'єкта від підприємницьких ризиків [8, с. 25]. Тут зосереджено увагу на взаємовигідності співпраці учасників партнерства та виділено цілі кожного, які досягаються спільними зусиллями.

Загалом у трактуванні сутності державно-приватного партнерства зосереджено увагу на обґрунтуванні використання чи впровадження державно-приватного партнерства як взаємовигідної діяльності на прийнятних для кожного учасника умовах і перспективах. Для приватного партнера вигода полягає в можливості отримувати прибуток, надаючи ці послуги, а для держави – у залученні коштів приватного партнера, яких на цей час немає в держави для реалізації нею своїх функцій, а іноді й у передачі частини таких функцій своєму приватному партнеру на умовах розподілу ризиків.

Існує також визначення, що державно-приватне партнерство – це кооперація та інтеграція держави й приватного сектору на основі об'єднання матеріальних і нематеріальних ресурсів переважно у сферах, для яких характерна неефективність державного управління [4, с. 11]. Як бачимо, тут зосереджено увагу на сферах, де може бути здійснене державно-приватне партнерство як співпраця державного й приватного секторів, проте це можуть бути лише сфери, де, по суті, державі потрібна управлінська та фінансова результативність, на цей момент для неї неможлива. Однак мета, роль та місце інтересів приватного сектору тут не уточнені й не визначені. І тому можемо зробити припущення, що таке теоретичне визначення поняття державно-приватного

партнерства відштовхуватиме приватного підприємця від розгляду державно-приватного партнерства як перспективної форми ведення бізнесу в довгостроковому періоді.

Усі ці теоретичні узагальнення враховано в Законі України «Про державно-приватне партнерство», у якому визначено, що державно-приватне партнерство – це співробітництво між державою Україна, Автономною Республікою Крим, територіальними громадами в особі відповідних органів державної влади та органів місцевого самоврядування (державними партнерами) і юридичними особами, крім державних та комунальних підприємств, або фізичними особами – підприємцями (приватними партнерами), що здійснюється на основі договору [5].

У розгляді державно-приватного партнерства економісти часто враховують думку соціологів, правознавців, які наголошують, що державно-приватне партнерство – це партнерство, яке документально оформлене, із чітко визначеними правами та обов'язками партнерів, механізмом упровадження й відповідальністю сторін, що також розширює бачення особливостей державно-приватного партнерства та не суперечить теорії Кейнса щодо поведінки приватного підприємця під час виконання інвестиційної діяльності, яка є виваженою, прорахованою й відповідальною. А в сучасних умовах вона реалізовується в проектах, що необхідні суспільству [7]. Це суттєво уточнює розуміння економічної та соціальної доцільності державно-приватного партнерства й забезпечує гарантію суспільної підтримки в його соціальній спрямованості, яка може суттєво сприяти отриманню очікуваних прибутків

Як бачимо, усі визначення сутності державно-приватного партнерства зосереджені на тому, що державно-приватне партнерство – це співпраця держави й бізнесу як взаємовигідна діяльність, яка виконується з метою реалізації проектів і завдань; у процесі котрих об'єднуються вклади, розподіляються ризики, набуваються вигоди, у тому числі передача приватному сектору частини функцій, закріплених за державою.

До особливостей державно-приватного партнерства відносять його добровільність, публічність, взаємовигідність для держави й приватного сектору, юридичне оформлення об'єднання ресурсів або інших внесків сторін, заздалегідь визначені права, обов'язки, ризики, результати, урахування інтересів сторін та спільної координації зусиль із метою ефективного реалізації проектів і завдань у галузях, що мають важливе значення для суспільства.

Отже, розглянувши сучасні визначення Дж. Кейнсом сутності державно-приватного партнерства та виходячи з теорії поведінки приватного підприємця й завдань держави в розвитку економіки, можемо стверджувати, що державно-приватне партнерство – це узгодження дій інвестиційної діяльності держави та приватного підприємця як партнерів у довгостроковому періоді для економічного й соціального розвитку.

З урахуванням цієї уточненої сутності можемо стверджувати, що особливостями партнерства держави з бізнесом є те, що:

- по-перше, державно-приватне партнерство – це інвестиційна діяльність кожного партнера, а не спільна інвестиційна робота;
- по-друге, це узгодження їхніх дій у кожному окремому проекті, яке юридично закріплене та регламентує діяльність кожного з партнерів;
- по-третє, кожен із партнерів, ставши учасником цього довгострокового партнерства, реалізовує суспільно значимі проекти через збільшення зайнятості, що сприяє розвитку економіки та суспільства.

Збільшення зайнятості досягається комплексно в ході реалізації партнерства держави з приватним підприємцем, де кожен із партнерів не ставить собі за мету посприяти зростанню зайнятості, але реалізація їхніх інвестицій у проекті якраз і збільшує зайнятість, позитивно впливає на схильність до споживання та заощадження, збільшує сукупний попит – за механізмом, який обґрунтував Дж. Кейнс для розвитку економіки, та особливої ролі держави в цьому.

У державно-приватному партнерстві державі належить роль організатора й декларанта конкретного проекту партнерства. А частка приватного партнера може бути різною. Відповідно до методології Світового банку, проектами державно-приватного партнерства є проекти, які реалізуються на основі договорів управління, оренди, концесії, продажу активів. При цьому проект вважається державно-приватним партнерством, якщо участь приватного партнера в його реалізації не менша ніж 25 %, а в проекті продажу активів – коли вже від 5 % акцій належить приватним власникам [10]. Такий підхід до частки приватного партнера в проекті вносить додатковий аргумент до розуміння державно-приватного партнерства як узгоджених дій інвестиційної діяльності держави та приватного підприємця як партнерів у довгостроковому періоді для економічного й соціального розвитку ще не відображено в українському законодавстві, де разом із тим наявне чітке уточнення, що об'єкти державно-приватного партнерства

не можуть бути приватизовані протягом усього терміну дії угоди й об'єктами державно-приватного партнерства не можуть бути об'єкти, щодо яких прийнято рішення про приватизацію. Це не допускає використання проекту державно-приватного партнерства для перерозподілу власності та сприяє відповідальному рішенню про участь приватного партнера в проекті як довгостроковій інвестиції з надійним партнером – державою. Моніторинг Світового банку розвитку державно-приватного партнерства, за його ж методологією, можна вважати ілюстрацією реального стану розвитку державно-приватного партнерства у світі та орієнтиром для розвитку державно-приватного партнерства в Україні [11].

Практика господарювання й світовий досвід державно-приватного партнерства доводять, що вибір механізмів співпраці органів державної влади та приватного партнера в кожній окремій країні залежать від стану й дієвих чинників розвитку економіки, управлінської культури, соціальної відповідальності бізнесу, національних традицій, рівня розвитку правової системи держави, гарантії та відповідальності країни за дотримання економічних прав і свобод [12]. Однак спільною під час вибору механізмів державно-приватного партнерства є співпраця учасників державно-приватного партнерства в забезпеченні кожному з партнерів можливості досягнути своєї мети, мети проекту та мети суспільства в поточному й довгострокових періодах, яку обґрунтував Дж. Кейнс.

Приватний партнер у партнерстві з державою може розширити свою діяльність та наповнити її новим змістом, а не лише виконувати все нові й нові завдання в постійному пошуку способів максимізації прибутку, як звично сприймається підприємницька діяльність. Дж. Кейнс застерігав, що не лише прибуток рухає підприємцем у його діяльності. У спільній діяльності з державою на розвиток економіки країни та зростання добробуту громадян приватний партнер може розраховувати на отримання доступу до об'єктів власності держави чи одержання інших вигод (пільг в оподаткуванні, у залученні грошово-кредитних коштів, які разом із бюджетними коштами як частки держави в партнерстві стимулюватимуть розвиток бізнесу, подолання бар'єрів для входу в нові ринки товарів та послуг). Це для бізнесу переконливий аргумент і стимул до вкладення капіталу, підґрунтя для збільшення рентабельності віддачі від інвестицій та гарантій не втратити вкладений капітал.

Аналіз практики державно-приватного партнерства в сучасних умовах розвитку економіки багатьох країн засвідчує, що і теоретичне розуміння державно-приватного партнерства, і (уже виходячи з цього) практика державно-приватного партнерства мають свою специфіку [14]. Так, партнерство іноді ототожнюють із приватною фінансовою ініціативою, трактують як шлях економічного розвитку міст; як один з ефективних механізмів боротьби із соціальною нерівністю та чинник розвитку громадянського суспільства.

У світовій практиці термін «державно-приватне партнерство» розглядають за трьома векторами, які пояснюють державно-приватне партнерство:

– як систему відносин держави й бізнесу, що використовується як інструмент економічного та соціального розвитку, як співпрацю, що реалізується спільно державними органами й приватними компаніями на об'єктах державної та муніципальної власності;

– як форму реалізації бізнес-проектів органів влади з використанням ресурсів приватного сектору для задоволення суспільних потреб.

Тому в теоретичному розгляді державно-приватного партнерства враховують ці три вектори розуміння практикою його особливостей і спрямування. І розкриває теорія сутність державно-приватного партнерства набагато ширше, ніж практика бачить його сьогодні. Серед них можна виділити:

1) форму взаємодії держави та бізнесу для реалізації суспільно значимих проектів на взаємовигідних умовах;

2) відносини співробітництва між державою й бізнесом із метою реалізації суспільно значимих проектів у різних сферах діяльності;

3) суспільний інститут, у межах якого реалізовується спільна діяльність державних органів влади та приватного сектору з метою задоволення потреб суспільства;

4) угоду між публічною й приватними сторонами у сфері виробництва та надання інфраструктурних послуг і засіб підвищення ефективності бюджетного фінансування.

Світову практику й теорію розуміння державно-приватного партнерства враховано в законодавстві України, де державно-приватне партнерство розглянуто як співробітництво на основі договору між органами державної влади та місцевого самоврядування, з одного боку, і юридичними й фізичними особами – підприємцями (приватними партнерами) – із другої, на умовах, визначених законодавчими нормами [3].

Державно-приватне партнерство розуміємо як будь-які офіційні відносини або домовленості на фіксований/нескінченний період часу між державними та приватними учасниками, у якому обидві сторони взаємодіють у процесі прийняття рішення й співінвестують обмежені ресурси, такі як гроші, персонал, устаткування та інформація для досягнення конкретних цілей у визначеній сфері науки, технології й інновацій [6].

За визначенням Світового банку, державно-приватне партнерство – це угоди між публічною й приватною сторонами з приводу виробництва та надання інфраструктурних послуг, які укладаються задля залучення додаткових інвестицій і, що ще більш важливо, як засіб підвищення ефективності бюджетного фінансування [11].

У «Зеленій книзі» Європейської комісії щодо державно-приватного партнерства його визначено як форму співпраці між органами державної влади й діловим співтовариством, мета якої – забезпечення фінансування, будівництва, реконструкції, управління та обслуговування інфраструктури чи надання послуг [15].

Міжнародна фінансова корпорація (МФК) визначає, що державно-приватне партнерство – це відносини, використовуючи які, приватний сектор забезпечує громадськість інфраструктурними активами й інфраструктурними послугами, які традиційно надаються державою [8].

Економічна комісія ООН у Європі (UNECE) констатує, що державно-приватне партнерство – це контрактна угода між публічним і приватним секторами в наданні публічних послуг та розвитку інфраструктури, котра передбачає об'єднання всього найкращого, що існує в цих секторах: ресурсів приватного сектору та його кваліфікаційного потенціалу, а також потенціалу публічного сектору в економічному регулюванні й захисті публічних інтересів [10].

Отже, ураховуючи всі ці визначення сутності державно-приватного партнерства, можна визначити такі його спрямування та особливості, а саме:

- державно-приватне партнерство організовується з метою досягнення суспільно значимих цілей і виконання конкретних завдань економічного та соціального розвитку;
- результатом реалізації державно-приватного партнерства є підвищення ефективності суспільних послуг й ефективне використання ресурсів державного та приватного партнерів у поточному та довгостроковому періодах.

Ураховуючи зазначене вище, можемо зробити висновок, що спрямування державно-приватного партнерства, його мета й результати зумовлюють сутнісні характеристики державно-приватного партнерства. Це:

- суспільно-публічна керованість взаємодії, держави та бізнесу;
- рівноправність суб'єктів партнерства, представників державного й приватного секторів;
- партнерство реалізовується через інвестиційну діяльність;
- об'єднання зусиль і ресурсів розширює можливості партнерів та зменшує їхні ризики;
- відносини сторін будуються як контрактні стосунки, які визначаються й закріплюються договорами.

Визначені характеристики державно-приватного партнерства дають змогу зробити уточнення, що форми співпраці між приватними й державними структурами, які не мають такого спрямування та таких характеристик, не є державно-приватним партнерством. Це суттєво розширює не лише розуміння державно-приватного партнерства як особливої форми інвестиційної діяльності кожного партнера у співпраці держави та бізнесу, а й підкреслює, що державно-приватне партнерство є новим практичним способом консолідації всіх інвестиційних зусиль суб'єктів господарювання для розвитку економіки.

Ознаки державно-приватного партнерства, відповідно до Зеленої книги Європейської комісії щодо державно-приватного партнерства, – це:

- порівняно довга тривалість відносин, які передбачають співпрацю державного партнера з приватним партнером у різноманітних напрямках запланованого проекту;
- фінансування проекту відбувається частково за рахунок приватного сектору, а частково – за рахунок комплексних домовленостей між різноманітними суб'єктами, в окремих випадках можливе залучення державних коштів, у тому числі й у великих розмірах;
- визначається організація-експлуатант і її роль на різноманітних стадіях проекту: проектування, фінансування, упровадження, завершення, експлуатація;
- визначається роль державного партнера, який переважно концентрується на визначенні цілей, яких необхідно досягти для задоволення суспільних інтересів, якості послуг і політики ціноутворення; також державний партнер відповідає за моніторинг реалізації проекту,

за виконання вимог до кожного з партнерів досягнення поставлених цілей;

– визначаються та розподіляються ризики між державним та приватним партнерами, уточнюється, до якого з них переходять ризики, котрі зазвичай бере на себе державний партнер.

А законодавство України називає такі ознаки державно-приватного партнерства:

– забезпечення вищих техніко-економічних показників ефективності діяльності, ніж у випадку виконання такої діяльності державним партнером без залучення приватного партнера;

– тривалість відносин – від п'яти до 50 років;

– передача приватному партнеру частини ризиків у процесі здійснення державно-приватного партнерства;

– унесення приватним партнером інвестицій в об'єкти партнерства з джерел, не заборонених законодавством.

Як бачимо, окремі ознаки державно-приватного партнерства відрізняються від ознак державно-приватного партнерства, які визначені в європейському законодавстві. Це насамперед:

– відмінності в баченні тривалості партнерства чи термінах його функціонування;

– різниця в поглядах на фінансування (допускаються різні форми проектного фінансування, у тому числі використання державних коштів);

– відмінності у визначенні ролей сторін державно-приватного партнерства, визначення організації-експлуатанта й державного партнера;

– різниця поглядів і підходів до розподілу ризиків з урахуванням здатності сторін упоратись із ризиками, дотримання пропорційності в розподілі ризиків.

Можемо зауважити, що чітко та детально визначені ознаки державно-приватного партнерства в європейському законодавстві більше переконують потенційних учасників партнерства з державою, що співпраця країни та приватного партнера забезпечує низки здобутків для кожної сторони.

Досягнення спільної мети державно-приватного партнерства за чіткої правової регламентації й повного виконання своїх обов'язків кожним партнером не проявлятиметься в різноспрямованих інтересах, на що часто звертають увагу дослідники-теоретики. Узгодження інтересів приватного підприємця та державного органу відбувається до початку реалізації державно-приватного партнерства, точніше – до його

початку – на стадії вибору партнера через конкурс, який аналізує відповідність приватного партнера завданням реалізації проекту та його можливості забезпечити очікуваний прибуток. На цьому якраз і ґрунтується думка, що державно-приватне партнерство – це узгодження дій інвестиційної діяльності держави й приватного підприємця як партнерів у довгостроковому періоді для економічного та соціального розвитку. Тому різноспрямовані інтереси в державно-приватному партнерстві неможливі. Партнерами стають ті претенденти, котрі мають мету партнера за свою. А прибутки приватного партнера повинні стати завданням держави й винагородою за вдалу інвестицію та суспільно значимий результат у довгостроковому періоді.

Під час вибору партнера держава зобов'язується забезпечувати приватному партнеру умови для задоволення його задекларованих у договорі партнерства інтересів і здійснених передбачених цим договором інвестицій, а ці інтереси приватного партнера стануть задоволеними лише через його задоволення інтересів суспільства, виразником яких є держава в цьому партнерстві підприємця та країни.

Отже, у державно-приватному партнерстві не можна розглядати співпрацю секторів – державного й приватного. Партнерство можливе лише між приватним підприємцем і державним органом влади як представником країни та виразником інтересів суспільства.

Як стверджує світова практика, ініціативу до співпраці на довгостроковий термін проявляє держава та формулює вимоги до майбутніх приватних партнерів і результатів партнерства [13]. Однак, якщо держава в державно-приватному партнерстві вбачає для себе можливість організувати й регулювати діяльність приватного партнера поза договором партнерства чи при його недосконалому змінювати умови, то знайти приватного партнера для інвестиційної співпраці на довгий термін буде складним завданням і причиною нерозповсюдження державно-приватного партнерства як нового шляху інвестиційного розвитку економіки й економічного зростання.

Отже, загальною метою державно-приватного партнерства і його основною особливістю є узгоджене використання державних та приватних ресурсів для виконання завдань, держави й суспільства через залученням приватного інвестора та ефективного використання об'єднаних можливостей і досягнення максимальної вигоди від спільної діяльності для обох учасників партнерства. Так, для держави таке партнерство – це інструмент і спосіб залучення інвестицій, отримання

вагомого соціально очікуваного ефекту: зниження безробіття, підвищення рівня життя населення й розвитку економіки.

Для подальшого розвитку державно-приватного партнерства держава до своїх функцій може додати консультативну у сфері державно-приватного партнерства, яку здійснюватимуть профільні міністерства та відомства або спеціально уповноважені органи. Їхніми основними напрямками роботи має бути формування й забезпечення реалізації інвестиційної політики для задоволення суспільно значимих інтересів через державно-приватне партнерство, проведення моніторингу ефективності діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в реалізації державно-приватного партнерства, здійснення контролю за виконанням договорів державно-приватного партнерства.

Ураховуючи вищезазначене, можна зробити такі висновки:

1. Виходячи з теорії поведінки приватного підприємця та завдань держави в розвитку економіки, визначених Дж. Кейнсом, можемо стверджувати, що державно-приватне партнерство – це узгодження дій інвестиційної діяльності держави та приватного підприємця як партнерів у довгостроковому періоді для економічного й соціального розвитку

2. Особливостями партнерства держави з бізнесом є те, що, по-перше, державно-приватне партнерство – це інвестиційна діяльність кожного партнера, а не спільна інвестиційна діяльність. По-друге, це узгодження їхніх дій у кожному окремому проекті, яке юридично закріплене й регламентує діяльність кожного з партнерів. По-третє, кожен із партнерів, ставши учасником цього довгострокового партнерства, реалізовує суспільно значимі проекти через збільшення зайнятості, що сприяє розвитку економіки та суспільства.

3. Контроль за механізмом партнерства повинен відбуватися на практиці, а контроль за дотриманням кожною зі сторін партнерства своїх інвестиційних результатів, які обговорювалися та узгоджувалися партнерами, – до його початку. Це підтверджує багаторічний досвід країн, що вже реалізували проекти державно-приватного партнерства, котрі мали суспільне погодження та визнання.

4. Відповідальна позиція держави створює основу для взаємовигідного інвестиційного партнерства, яке в договорі чітко й детально визначає розподіл та способи виконання інвестиційних обов'язків партнерами. Ефективність державно-приватного партнерства для кожного з партнерів – це збільшення зайнятості в країні, створення умов для

розвитку суспільства, сприяння реалізації стратегії розвитку економіки та пришвидшенню економічного зростання.

5. Успішні світові, а особливо національні проекти державно-приватного партнерства додадуть упевненості бізнесу про можливість і вигідність співпраці з державою як із надійним інвестиційним партнером на довгострокову перспективу.

Джерела та література

1. Базилевич В. Д., Ильин В. В. Философия экономики. История: [монография]. Киев : Знання, 2011. 1198 с.
2. Блауг М. Кейнс, Джон Мейнард. 100 великих економістів до Кейнса = Great Economists before Keynes: An introduction to the lives & works of one hundred great economists of the past. – Санкт-Петербург : Економікус, 2008. С. 121.
3. Варнавский В. Г. Концептуальные экономические и правовые основы концессионной деятельности. URL: <http://www.Irex.ru/press/pub/polemika/13/var>.
4. Герасименко О. А. Развитие государственно-частного партнерства в управлении региональной образовательной системой: автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством». Белгород, 2010. 27 с.
5. Закон України «Про державно-приватне партнерство» від 1 липня 2010 року № 2404-VI. URL: <http://www.nau.ua/druk.php?name=332930-01072010-0.txt>.
6. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / пер. с англ. Н. Н. Любимова; под. ред. Л. П. Куракова. Москва: Гелиос АРВ, 2002. 352 с.
7. Програма розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/389>.
8. Халимовский Ю. А. Государственно-частное партнёрство в субъектах РФ. *Налого*. 2011. № 14. С. 12–18.
9. Щодо розвитку державно-приватного партнерства як механізму активізації інвестиційної діяльності в Україні. *Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України*. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/816/>
10. Ukraine – Private Infrastructure Projects – The World Bank & PPIAF. URL: <http://ppi.worldbank.org/explore/ppi>.
11. Private Participation in Infrastructure Database Expanded methodology. URL: <http://ppi.worldbank.org/documents.pdf>.

12. Institute for Public-Private Partnerships. URL: http://www.ip3.org/ip3_site/2013-public-private-partnership-trends.html
13. Public-private partnerships in Europe – before and during the recent financial crisis. *Economic and Financial Report*. 2010/04/European Investment bank. URL: http://www.eib.org/efec/resources/efr_efec_ppp_report1.pdf.
14. Graeme A. Hodge. Risks in Public-Private Partnerships: Shifting, Sharing or Shirking? *Hodge Graeme A. The Asia Pacific Journal of Public Administration*. № 26(2). 2004. P. 155–179.
15. Commission of the European Communities. Green Paper on Public-Private Partnerships and Community Law on Public Contracts and Concessions. URL: http://europa.eu.int/comm/internal-market/publicprocurement/ppp_en.htm.

1.2. Вплив сучасних інституціональних змін на формування економічних концепцій в Україні

Нині розвиток економічної науки характеризується актуалізацією інституціональних досліджень. Інституціонально-еволюційний підхід до аналізу економічних явищ і процесів функціонування та розвитку економічних систем дає можливість розглядати їх у різних аспектах, таких як структурний, процесний і причинно-наслідковий, визначаючи загальну траєкторію розвитку.

Трансформаційні процеси, що характерні для сучасного розвитку української економіки, вимагають теоретичного обґрунтування як самих шляхів суспільних змін, так і конкретних механізмів їх здійснення. Відповідно, пошук чинників інституціональних змін та їх вплив на формування економічних концепцій в Україні є ключовим питанням нашого дослідження.

Протягом років незалежності Україна впроваджувала ринкові реформи, змінюючи всі сфери суспільного життя. Проте сформована структура економіки, її інституціональна складова не набули ефективною динаміки, яка б забезпечила добробут країни. Нині, у часи складних суспільно-політичних та соціально-економічних умов, знову постало питання реформування інституціональної структури економіки задля забезпечення її дієвості щодо відтворення заданої траєкторії розвитку й реалізації євроінтеграційних очікувань.

Мета цього підрозділу – дослідження впливу інституціональних змін на формування економічної концепції в Україні, визначення, обґрунтування інституціональних пріоритетів розвитку в майбутньому.

У численних дослідженнях проаналізовано вплив інститутів на економічні концепції та економічну поведінку в цілому. Формальні й неформальні інститути в економіці України, проблема їх співвідношення та взаємодії викликають найбільшу зацікавленість у науковців. Так, А. Чаусовський зазначає, що характерна особливість трансформаційних економічних концепцій та систем – це їх деінституціоналізований стан і перехід від відносин, створених на формальних інститутах до відносин на основі неформальних взаємодій. На думку вченого, неформальні інститути включають у себе два основні складники: по-перше, неформальні господарські практики, що керуються системою формальних інститутів, а, по-друге, сукупність соціальних норм, основою яких виступає культура. Доводиться, що об'єднання інститутів можливе лише за умови, якщо тенденція розвитку соціально-психологічних і соціально-культурних неформальних інститутів є сумісною з логікою формальних інститутів.

Особливості інституціональних змін в українському суспільстві розглядає О. Прутська. Вона доводить, що положення про перевагу неформальних регуляторів поведінки економічних суб'єктів в Україні й схильність до неформальності є чи не найбільшою перешкодою для ринкових змін вітчизняного господарювання. Також показано, що інституціональна природа сучасного українського суспільства визначається процесами так званої «деформалізації правил», унаслідок чого формальні регулятори поглинаються деякою мережею неформальних відносин і перестають функціонувати в автоматичному режимі. Дослідження проблеми трансформації інститутів в Україні здійснено в монографії В. Липова «Мотивація інституціональних змін у трансформаційній економіці». Він аналізує еволюцію та розкриває механізми впливу національної культури господарювання на соціально-культурну динаміку мотивів економічної діяльності, а також пропонує заходи стимулювання механізмів, спрямованих на зміну інститутів господарювання.

Існує безліч досліджень інституціональної трансформації перехідних постсоціалістичних економік, однак для України найбільш важливе на сьогодні вивчення можливості спрямування інституціональних змін щодо недавно сформованих у процесі ринкового реформування інститутів унаслідок їх неієвості або неефективності.

Інституціоналізм – один із напрямів економічної теорії, що оснований на аналізі не лише економічних проблем, а й пов'язує їх із проблемами соціальними, політичними, етичними та правовими. Можна сказа-

ти, що це деякою мірою економічна концепція, яка синтезує роль різних інститутів в економічній системі в процесі їх функціонування [4].

В основу терміна «інституціоналізм» покладено поняття «інститут», що розглядається як первинний елемент рушійної сили суспільства як в економіці, так і поза її межами. До інститутів відносять державу, сім'ю, приватну власність, підприємництво, монополії, профспілки, організації, релігію, общини та все, що відображає звичаї, правові рішення, етику, суспільну психологію й еволюцію форм економіки.

Предметом дослідження представників напряму інституціоналізму стали інституції – сукупність суспільних звичаїв, у яких переважає домінуючий стиль мислення для соціальної групи чи всього народу. Отже, інституціоналізм – це якісно новий напрям економіки, що увібрав у себе найкращі теоретико-методологічні дослідження кон'юнктури ринку попередніх шкіл економічної теорії, а також методологічний інструментарій історичної думки [2; 4].

Сучасна економічна теорія більше не піддає сумніву значущість інститутів для економічного розвитку. Усім відомо, що їхня стабільність та ефективність – базові умови як для інвестицій, так і для розвитку підприємництва й формування сучасних економічних концепцій, що становить основу для зростання добробуту країни [6].

Практика суспільної життєдіяльності засвідчила, що інститути не є застиглими утвореннями, а постійно змінюються. Причому зміни відбуваються по-різному й під впливом різних чинників. Дослідження проблематики інституціональних змін та формування інституціональної структури економіки активізувались у 80–90-х рр. ХХ ст., коли процеси у світовій економіці змусили задуматися про важливість інститутів для економічного розвитку, особливо в країнах, де почався перехід від планової до ринкової економіки.

Сьогодні немає єдиної загальноновизнаної теорії інституціональних змін. Її формує низка різноманітних концепцій (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Концепції теорії інституціональних змін

Концепція	Зміст концепції	Представники
1	2	3
Концепція інституціональних змін унаслідок змін відносних цін економічних ресурсів	Держава та політичні процеси виступають пасивними факторами, які мовчки сприймають будь-які зміни, що зумовлюють зростання чистої суспільної вигоди. Інституціональні зміни зумовлюються попитом із боку економіки внаслідок недостатньої ефективності використання ресурсів	Демсец Х., Егерсон Т.

Закінчення таблиці 1.1

1	2	3
Концепція інституціональних змін Д. Норта	Ураховує вплив процесів, що відбуваються на політичному ринку, та підкреслює позитивне (не дорівнює нулю) значення на ньому трансакційних витрат (наявність перепон виконання політичних дій та обмінів)	Норт Д.
Концепція індукованих інституціональних інновацій	Ураховує як екзогенні зміни, що спричиняють попит на нові інститути, так і політичні та культурні обмеження на пропозицію у відповідь на інституціональні зміни	Рутан В. Хаям І.
«Розподільча» теорія інституціональних змін	Стверджує, що ставлення окремих економічних агентів до пропонованої інституціональної інновації визначається чистими вигодами, які дісталися їм від реалізації останньої. Конфлікт інтересів, який виникає, розв'язується в процесі ведення політичних переговорів й укладення відповідних угод (контрактів)	Лайбкеп Г.
Концепція інституціональних змін Дж. Найта	Акцентовано увагу на «проблемі безбілетника» в процесі укладання політичних угод із приводу здійснення соціально ефективних інституціональних змін. Стверджується, що раціональний економічний агент не братиме участі в такому контрактному процесі, оскільки в разі його успішного завершення він без будь-яких витрат отримає свою частину спільної вигоди. Найт вводить поняття асиметричного розподілу сили в суспільстві як первинного пояснення інституціональних змін	Найт Дж. (Knight J.)

Джерело: [3].

М. Шльотер й А. Ганіш об'єднали різноманітні теорії інституціональних змін залежно від факторів, що їх спонукають, у три групи:

1) інституціональні зміни на основі економічної ефективності. Основна ідея полягає в економії трансакційних витрат;

2) інституціональні зміни на основі розподільно-контрактних процесів. Основна ідея – кожен стратегічний актор в тій чи іншій ситуації має різні інтереси й владу, що спонукає акторів до участі в

конфліктах інтересів. Щоб розв'язати цей конфлікт, актори намагаються знайти якесь рішення відповідно до владних ресурсів, які вони мають;

3) інституціональні зміни, що ґрунтуються на теорії суспільного вибору. Увагу акцентовано на ролі уряду в зміні або створенні інститутів. Отже, уряд та політикум виступають рушійними силами й центральними агентами змін [5].

В умовах інституціональних змін функціонування суб'єктів господарювання виходить за межі суто програмних економічних цілей. Їхня діяльність реалізовується з урахуванням впливу на навколишнє середовище, соціального розвитку територіальних одиниць, інформаційних потреб економічних суб'єктів, а також співпраці з владними інститутами. Усе це змушує суб'єкти господарювання трансформувати власні корпоративні цінності відповідно до етичних норм і цінностей суспільства.

Інституціональні зміни, що відбулися, перенесли акцент досягнення мети суспільного договору, який узгоджує суспільно-економічні відносини, окреслює загальні й індивідуальні інтереси в суспільстві, визначає межі консесу в їх задоволенні, на первинну ланку економічної системи.

На забезпеченість соціально-економічних інтересів усіх без винятку суб'єктів суттєво впливають інституціональні обмеження, що формують простір, у межах якого діє господарська одиниця. Наявність динаміки інституціональних обмежень зумовлює необхідність їх постійного моніторингу й оцінки прогнозованих наслідків і змін, які відбуваються в інституціональній системі як для економіки в цілому, так і для конкретних секторів, галузей та суб'єктів господарювання [3].

Однак на сучасному етапі розвитку економічного аналізу, елементи теорії, методології й організації якого не враховують впливу доктрин інституціональної теорії, виникають труднощі в достовірній оцінці відносин між суспільством та економікою, а також у формулюванні мети господарської одиниці й пошуках шляхів ефективного розвитку.

Сучасна економіка України надзвичайно незбалансована, неузгоджена та, отже, неефективна. Відсутність ефективною політичної стратегії й відповідних структур, здатних розв'язати наявні проблеми, призводить до погіршення ситуації й глобалізації проблем як на регіональному рівні, так і в Україні загалом [2].

Одним зі способів покращення ситуації, що склалася, на нашу думку, є створення нових інститутів. Нині для управління такими

інститутами використовують так звані принципи децентралізації, які супроводжують увесь процес переходу економіки до нової моделі та процеси розвитку економічних концепцій.

На цьому етапі розвитку економіка України характеризується вкрай негативними тенденціями, зокрема такими, як нераціональне й негативне використання виробничого потенціалу, деградація кадрового потенціалу, відсутність виваженої стратегії реформ, нераціональне споживання ресурсів, погіршення екологічної ситуації. Проаналізувавши причини виникнення подібних ситуацій, ми нашоувхуємося на думку про те, що реформування економіки було недостатньо обґрунтованою нормативно-правовою базою. Це проявляється в інституційній недостатності забезпечення реформ, а іноді навіть у її надлишку. Знаходимо підтвердження цього, зіставляючи інституційні елементи реформ, очікування й фактичні результати їх реалізації.

На нашу думку, прорахунки реформування економіки зумовлені, насамперед, недостатньо ефективним управлінням реформами, неузгодженістю економічних інтересів суб'єктів ринку, які сьогодні називають інститутами, та їх слабкою мотивацією [1; 4].

Ослаблення інститутів стало фоном, на якому відбуваються розвиток тіньової економіки, порушення державних зобов'язань із перерозподілу матеріальних благ, зниження частки доходів у ВВП, накопичення заборгованостей із заробітної плати, криміналізація тощо.

Дослідження проблем створення, діяльності та ефективності впливу різних інститутів на економічну, управлінську, а також політичну діяльність займають провідне місце в економічній науці.

В Україні, порівняно з розвиненими іноземними країнами, наукова теорія сформувалася відносно недавно; об'єктом її дослідження стали різноманітні інституції, які повинні забезпечувати ефективне протікання та регулювання різних соціально-економічних процесів, що функціонують у суспільстві [3].

Інституціональна система, що сформувалася в Україні, є основою для становлення та ефективного функціонування певної моделі розвитку економіки.

Сукупність інститутів, що включає формальні правила, які складаються й регулюються державою та організаціями, неформальні правила (загальноприйняті кодекси поведінки), що створюються в процесі еволюції й накопичення людських знань, а також, механізми їх примусової реалізації, створюють необхідні умови та забезпечують регулювання

процесу здійснення як стратегічних, так і короткострокових цілей економічної моделі розвитку держави.

Зазвичай формальні інститути поділяють на три основні групи:

- 1) економічні інститути;
- 2) політичні інститути;
- 3) системи контрактації (порядок укладання контрактів, які регулюються певними законами й нормами, та способи, якими це реалізуються) [1].

Формальні інститути та правила в економічній галузі фактично створюються на основі вже наявних неформальних обмежень, що склалися в реальній практиці господарювання й ґрунтувалися на стратегії створення найвигідніших способів отримання максимального доходу за мінімальних витрат.

В Україні простежено парадокс тривалого існування реально неінституціалізованих формальних інституцій. Отже, сьогодні умови інституціональних перетворень мають кілька визначальних особливостей: повна або часткова дисфункціональність уже новоутвореної внаслідок ринкового реформування інституціональної структури економіки; екзаптація ринкових інститутів (ситуація, коли інститут після його впровадження в інституціональну організацію економіки, яка склалась еволюційно, виконує функції, що не планувались і не враховувались під час його імпортування або вирощування); закріплення перехідних (створених на початковому етапі реформ) інститутів як постійно діючих.

Сучасні інституціональні дослідження не пропонують універсальних шляхів прискорення дієвості інституціональних реформ, особливо з урахуванням особливостей національних умов. Однак потрібно враховувати висновки, зроблені на основі аналізу інституціональних реформ різних країн щодо їхньої стратегії [5]:

- зазвичай, немає необхідності в універсальній і всеохопній реформі інститутів. Стратегія реформ повинна бути сконцентрована на обмеженому наборі ключових інституціональних обмежень (для України першочерговою є, за рекомендаціями експертів, система судочинства);

- одних і тих самих цілей можна досягти за допомогою різних інституціональних рішень. Імпорт інститутів потрібно балансувати з їх ретельною адаптацією до місцевих умов;

- ураховуючи вихідні умови й місцеві традиції, реформатори повинні бути готові до інституціонального експериментування, а також

до коригування своєї політики на основі ретельного моніторингу та оцінки фактичних результатів проведених реформ. Це передбачає високі вимоги до прозорості й ефективності процесу прийняття урядових рішень щодо стратегії та тактики реформ;

- важливо приділити належну увагу зміцненню інститутів, що забезпечують стійкість економіки до зовнішніх шоків, таких як верховенство права, демократія, система участі, соціального захисту та консультативні механізми.

Отже, можна визначити основні пріоритети підвищення ефективності інститутів сучасної економіки України:

- 1) забезпечення соціального захисту населення, підтримка національних культурних цінностей, розвиток екологічної безпеки, протидія тінізації та криміналізації не лише економіки, а й суспільства, що характеризуються як найбільша загроза національній безпеці країни, та масштаби яких унеможливають проведення будь-яких реформ;

- 2) максимально можлива й швидка заміна неформальних інституцій на формальні, які покликані забезпечити ефективну взаємодію економічних суб'єктів, спираючись на основні принципи захисту прав власності й свободи підприємництва, мета яких – подолання корупції, криміналізації та тінізації економіки;

- 3) забезпечення ефективного функціонування органів державної влади, прозорість діяльності яких може значно зменшити або звести до мінімуму корупцію в бізнесі;

- 4) створення сприятливих умов для формування громадянського суспільства, основною метою чого стане забезпечення дієвого контролю з боку суспільства за бізнесом і державою задля досягнення цілей сталого розвитку.

Дієвість сучасних економічних систем та концепцій є непростою багатоплановою категорією, яку можна проаналізувати, узявши до уваги низку підходів, зокрема неокласичний, праксеологічний та інституційний. Інституціональна ефективність економічних концепцій характеризується створенням певного інституційного середовища, яке буде сприятливим для досягнення цілей сталого розвитку. Ідеться про продуктивність господарського розвитку, що визначається цілісним поєднанням пріоритетних напрямів економіки, екологічної безпеки, соціальних норм і правил та культурних цінностей суспільства [2; 5].

Окрім того, інституціональна система в Україні, складається, на наш погляд, із таких важливих компонентів:

- 1) Конституція, закони, нормативно-правові акти тощо;

- 2) монополія, конкуренція, підприємницьке та інвестиційне середовище, ринкова інфраструктура;
- 3) податкова, валютна й кредитна системи, бюджет, механізми здійснення державного фінансового контролю, дозвільна система;
- 4) контрактні відносини суб'єктів господарювання;
- 5) ділова етика, культурні звичаї та традиції [3].

Інститути характеризуються властивістю забезпечувати пріоритетний розвиток певної економічної моделі й, навпаки, обмежувати можливості функціонування будь-якої іншої моделі, навіть у тому випадку, коли вона є більш задовільною для країни та відповідає інтересам більшості суспільства. Визначальна роль у цьому процесі належить державі, яка може бути як інституціонально активною, так і пасивною. Інституціональна активність держави набирає обертів у періоди владних трансформацій у країні, настання суспільних катаклізмів, катастроф, світових фінансово-економічних криз й інших ризиків. Інституціональна пасивність або ж довготривале підтримання державою недієвих інститутів може підштовхнути країну на межу економічної кризи, внутрішнього та навіть зовнішнього дефолту.

Одним із головних складників інституціональної системи, що є основою будь-якої моделі економічного розвитку, вважаються відносини власності, що склалися за певний період та діють у певній країні. Якщо в країні переважають неефективні права власності, то це свідчить про те, що держава засновувала формальні економічні інститути в інтересах таких корпоративних груп, які її контролюють, а це не відповідає інтересам більшості суспільства [6].

Виходячи з розмежування й співвідношення публічної, приватної або змішаної форм власності, формується структура економіки. Економіка в Україні має певну структуру та складається з трьох основних секторів – державного, приватного та натурального, – кожен із яких ґрунтується на певній формі власності. Соціально-економічним підґрунтям державного сектору економіки є публічна власність (має два різновиди – державну й комунальну), приватного та натурального секторів – приватна власність (уключає особисту, сімейну, кооперативну, партнерську, акціонерну й змішану форми).

Наведені сектори економіки поєднані між собою досить слабкими зв'язками та різними механізмами управління, тому не являють собою повноцінної основи господарської системи країни. Попри те, між цими секторами економіки сучасної України посилюються суперечності. Пояснюється це тим, що в межах кожного сектору економіки функціо-

нують різні суб'єкти власності, об'єднані спільною головною метою – отриманням прибутку. При цьому власники капіталу хочуть отримати максимальний прибуток за мінімальних витрат. Різниця між затратами й прибутком визначає ефективність застосування декількох факторів, зокрема грошового, людського та матеріально-речового, а також функціонування капіталу загалом [4].

Саме навколо досягнення основної мети, у відносинах індивідуальних, групових і державних суб'єктів власності й господарювання виникають основні суперечності, які потім, об'єднавшись, виходять на рівень сукупних антагоністичних суперечностей між усіма секторами економіки.

Зрозуміло, що приватна економіка, яка характеризується ефективним функціонуванням у будь-якій сфері та можливістю перетворити ентропійну систему на прибуткову, повинна випередити державну систему виробництва. Приватний сектор економіки має соціально-економічну природу і є капіталоутворювальним. Ще однією перевагою приватного сектору є принципи його функціонування, спрямовані на зменшення витрат та збільшення прибутку. Він діє, спираючись на основні економічні закони, зокрема на закон попиту й пропозиції, закон вартості, закон максимізації прибутку тощо.

Функціонування державного сектору коштує громадянам України десятки мільярдів гривень, а дохід від державних підприємств, переважно енергетичного, металургійного, вугільного, хімічного спрямування поглинається правлячими фінансово-промисловими групами [1].

Отже, державна власність переходить у державно-монополістичну капіталістичну власність і зосереджується в руках потужних кланових структур, діяльність яких ґрунтується не на законах, а на неформальних, часто вкрай жорстких методах.

У таких умовах перестають розвиватися й формуватися основні ринкові інститути, проте таке середовище сприятливе для створення надмонополій горизонтально-вертикального типу, які і є державно-монополістичними угрупованнями. Передусім, ідеться про акціонерні товариства, які, незважаючи на наявність в Україні антимонопольного законодавства, монополізують галузь зв'язку, виробництво вугілля, нафти, газу, металу, залізничних перевезень [2].

З іншого боку, приватний сектор економіки, а також малий та середній бізнес, для розвитку якого створено несприятливі умови, функціонує ускладнена процедура звітності юридичних та фізичних осіб як суб'єктів підприємницької діяльності, високе податкове навантаження,

чинне законодавство, яке час від часу змінює умови для ведення бізнесу, починають виснажуватися як матеріально, так і фінансово.

Подібне становище пояснюється лише однією причиною: наша держава є головним суб'єктом економічної й законодавчої влади. Насамперед вона задовольняє інтереси фінансово-промислових груп, які в здебільшого є монопольними об'єднаннями та не зацікавлені в розвитку конкуренції. Отже, можна зробити висновок про те, що за такої моделі функціонування економіки, малий і середній бізнес відходять на друге місце [1].

Функціонування трьох вищезазначених секторів – державного, приватного, натурального – не може повністю забезпечити процес відтворення в українській економіці, що є запорукою сталого розвитку країни. Цей процес у державному секторі за своїм змістом є неефективним, він сформований та функціонує в інтересах отримання владно-фінансовими угрупованнями максимально можливого монопольного прибутку за рахунок виснаження двох інших секторів. Процес відтворення в приватному секторі відбувається на дещо розширеній основі, за рахунок чого зростає прибуток. У натуральному секторі він проходить на звуженій основі, набагато простішій, ніж у двох попередніх, тому й прибуток тут формується значно менший.

Для розв'язання суперечностей між усіма секторами, передусім, на наш погляд, потрібно, реформувати відносини та структуру власності, іншими словами – інституціональну основу існуючої економічної моделі, що дасть змогу змінити чинну модель економіки України на модель народного капіталізму, за якої 75 % суспільства повинні становити не номінальні приватні власники, а реальні, розвиватиметься конкурентне середовище на ринку [3].

Основною ціллю проведення реформ у системі власності в контексті переходу до нової економічної моделі повинен бути перерозподіл титулів власності серед більшості громадян і поширення приватної (як особистої, так і колективної) форми власності [5].

У процесі досліджень нами виділено такі способи досягнення поставленої мети:

- 1) зменшення частки державної власності за допомогою пришвидшення та завершення приватизації із залученням до цього процесу широких верств населення, які мають вільні кошти, а не лише юридичних осіб (фінансово-корпоративних груп, до того ж – іноземного походження) і фінансових посередників. Таким способом можна позбавити державу статусу найпотужнішого економічного гравця у

сфері виробництва й процесі відтворення в цілому. При цьому одночасно має бути здійснено зміну управління об'єктами державного сектору й проведено реформування державного управління в бік децентралізації. Також зазначимо, що в цій царині вже з'явилися деякі позитивні зрушення;

2) корпоратизація підприємств, трансформація ЗАТ у ВАТ за допомогою проведення прозорої процедури випуску й продажу акцій, отримувачі яких зможуть реалізувати себе як приватні власники в ході вільної процедури купівлі-продажу акцій та отримання відповідних дивідендів. Але поряд із цим одночасно має відбуватися зміна ідеології та методології управління корпораціями;

3) створення активного й ліквідного вторинного фондового ринку, цьому повинно передувати високоякісне методологічне та загально-теоретичне моделювання ринку цінних паперів на національному рівні;

4) утвердження на законодавчому рівні функціонування в країні приватної власності як недоторканної й первинної, а також наявність кримінальної відповідальності за нанесення їй будь-якої шкоди; створення на законодавчому рівні механізму реалізації прав фізичних осіб, які є громадянами України, на приватну власність на землю, без якого стає неможливим розвиток підприємництва й реформування економіки загалом;

5) визначення прав власності, відповідно до європейських вимог, що дає змогу ефективно реалізовувати відносини власності безпосередньо через ринок, без адміністративного втручання та за мінімальних трансакційних витрат (відповідно до теореми американського вченого Р. Коуза, який є основоположником теорії прав власності);

б) здійснення деконцентрації власності, іншими словами – протидія її зосередженню в одних руках; створення таких умов, за яких рівень багатства громадян України буде рівномірним, а процес формування олігархії буде перервано;

7) від'єднання інституту власності від політичних інститутів: суб'єкт власності не може бути діючим капіталістом та політиком одночасно, оскільки такий симбіоз стає фундаментом для розвитку корупції [1; 3].

Зміни в системі відносин власності мають бути узгоджені з логікою цивілізаційного процесу, його гуманізацією та підпорядкованістю інтересам людини, а також її всебічному розвитку.

Сучасна ситуація в Україні дає можливість, незважаючи на всю складність, сформувати ефективну інституціональну структуру економіки й суспільства. Для цього потрібно враховувати таке:

- реформування економіки – це не просто проектування та упровадження нових економічних механізмів, а створення нових й водночас еластичних інститутів;

- стратегії реформ і в попередні роки декларували правильні речі, однак не розроблено ефективних способів їх досягнення;

- сформовані інститути для ефективного функціонування потребують створення та підтримки певних умов.

Отже, перспективи подальшого дослідження інституціональної динаміки полягають у сфері вивчення можливостей управління інституціональним розвитком і забезпечення ефективності й дієвості запроваджуваних інститутів та сформованої інституціональної системи.

Економіка нашої країни виявилася нестійкою відносно сучасних цивілізаційно-глобалізаційних змін, інформаційно-технологічних зрушень, світової фінансово-економічної кризи та інших трансформаційних процесів.

Отже, формування сучасної інституціональної системи України на сьогодні є дуже актуальним завданням економічної теорії та практики.

Загалом можна сказати, що в Україні наразі склалася така ситуація, за якої економіка потребує якісних змін чинної моделі розвитку й відповідних глибинних зрушень у структурі власності та інших інститутів, у тому числі й політичних. Для уникнення поширення економічної, фінансової та соціальної криз із серйозними потенційними наслідками для економіки й добробуту, економічну модель нашої країни має бути переорієнтовано за наявності фінансової підтримки великого фінансово-промислового капіталу для розвитку конкуренції. Потрібно провести оптимізацію регуляційних функцій держави та її ролі в національному процесі відтворення, а також усіляку активізацію малого й середнього бізнесу. Фактично це означає зміну на модель народного капіталізму з чинної моделі державно-монополістичного капіталізму, що дасть змогу швидко і якісно подолати проблеми, які пов'язані з дефіцитом державного бюджету та збільшенням державного боргу, як внутрішнього, так і зовнішнього, уможливить урівноваження попиту й пропозиції, мотивування розвитку внутрішніх ринків капіталу та економічного зростання.

Утвердження в Україні недеформованих ринкових інститутів, які утворюють інституціональну основу моделі народного капіталізму, дасть змогу побудувати сучасну національну економіку, яка функціонуватиме на засадах економічної свободи й в інтересах усіх громадян, виведе країну на новий рівень, зробить її конкурентоспроможною та органічно інтегрується в глобальний простір.

Отже, перспективи подальшого дослідження інституціональної динаміки полягають у сфері вивчення можливостей управління інституціональним розвитком і забезпечення ефективності й дієвості запроваджуваних інститутів та сформованої інституціональної системи.

Джерела та література

1. Гриценко А. А. Совместно-разделённые отношения: институты – государство – власть. *Институциональные проблемы эффективного государства*: [монографія]. Донецк: ДонНТУ, 2013. С. 55–67.
2. Данилова К. І. Сфера зовнішньоекономічних відносин України: інституційні трансформації у глобалізованому просторі-часі. *Інституційні трансформації соціально-економічної системи України*: [монографія]. Київ, 2015. С. 241–269.
3. Корнійчук Л. Я., Татаренко Н. О., Поручник А. М. Історія економічних вчень: [підручник]. Київ: КНЕУ, 1999. 564 с.
4. Поланьї К. Экономика как институционально оформленный процесс. *Экономическая социология*. Москва: Логос, 2006. С. 64–72.
5. «Великая трансформация» К. Поланьї: прошлое, настоящее и будущее / [за ред. Р. М. Нуреева]. Москва: ГУ-ВШЭ, 2007. 321 с.
6. Полтерович В. М. Стратегии институциональных реформ: перспективные траектории. *Экономика и математические методы*. Москва: ЦЭМИ, 2006. Т. 42, № 1. С. 3–18.

1.3. Земельне оподаткування в Україні: сучасні тенденції та проблеми справляння

Земля як об'єкт оподаткування має велике значення як для держави в цілому, так і для окремого регіону, оскільки вона є основним національним багатством, яке перебуває під особливою охороною держави. Через свою обмеженість та можливість багатофункціонального використання, а саме як територіального базису, природного ресурсу та основного засобу виробництва, оподаткування землі набуло важливого значення для органів місцевого самоврядування в ролі одного з найбільших і найстабільніших джерел доходів місцевих бюджетів.

Останнім часом вітчизняна земельна політика зазнала докорінних змін, які стосувались оподаткування землі, а саме: зарахування плати за землю до місцевих податків, підвищення податкових ставок, скасування деяких пільг тощо. Відтак доцільним є аналіз вітчизняної системи земельного оподаткування, оскільки він дасть змогу виявити недоліки

чинної системи оподаткування земельної власності та землекористування, причини виникнення цих недоліків, а також способи їх усунення.

Проблематики земельного оподаткування стосуються дослідження А. Андрущенка, В. Голяна, М. Дем'яненка, В. Заяця, В. Криська, С. Лекаря, А. Павлія, Л. Тулуша, М. Федорова, М. Хвесика й ін. Вони розглядають розвиток і становлення системи оподаткування землі, аналізують сучасний стан системи земельного оподаткування в Україні, вивчають закордонний досвід майнового оподаткування та можливість його застосування у вітчизняній практиці, пропонують способи реформування вітчизняної системи земельного оподаткування та обґрунтовують значення плати за землю для розвитку регіону.

Попри значну кількість публікацій щодо проблематики земельного оподаткування й податкового регулювання процесів використання земельних ресурсів, потрібно враховувати недоліки сучасних механізмів справляння земельного податку та орендної плати, які, незважаючи на зміни в податковому законодавстві, не були розв'язані. Тому на сьогодні нагальною є потреба подальших пошуків способів удосконалення механізмів нарахування та сплати земельних податків.

Мета дослідження – вивчення сучасного стану вітчизняної системи земельного оподаткування, виявлення основних проблем справляння земельного податку й орендної плати, а також обґрунтування пріоритетних напрямів її вдосконалення.

Як ресурсний податок плата за землю має значні переваги як у фіскальному, так і в регуляційному аспектах:

1) при стягненні плати за землю практично не існує можливості ухиляння від сплати, оскільки земельну ділянку неможливо приховати;

2) земельний податок повністю сплачується землевласниками та не може бути перекладений на будь-якого іншого платника;

3) земля як об'єкт оподаткування легко піддається точному обліку, що створює умови для точного обчислення суми податкових зобов'язань на підставі достовірних даних про об'єкт оподаткування за звітний період;

4) справляння податку за землю стимулює власників землі й землекористувачів до ефективнішого використання землі, оскільки обсяг податку залежить лише від розміру земельної ділянки, а не від результативності її використання;

5) ставки плати за землю визначаються за стабільною кадастровою оцінкою земель залежно від її категорії, угідь, груп ґрунтів і переглядаються лише в разі зміни цін та інших причин. Отже, уста-

новлюючи кадастрові диференційовані ставки залежно від якості й місцезнаходження земельної ділянки, держава таким чином регулює розподіл капіталу на території країни і її регіонів. Крім того, плата за землю – це інструмент регулювання й територіального розміщення продуктивних сил у країні. Так, в індустріально перенасичених регіонах можуть установлюватися підвищені ставки плати за землю. А для регіонів, які потребують додаткової підтримки з боку держави, навпаки, установлюються пільги [12].

Система земельного оподаткування в Україні почала формуватись у 1992 р. з прийняттям Закону України «Про плату за землю», у якому зазначено, що плата за землю належить до загальнодержавних податків та стягується у вигляді земельного податку й орендної плати.

Відповідно до норм Податкового кодексу України, до 2015 р. земельний податок та орендна плата належали до загальнодержавних податків і зборів. Ставки земельного податку диференціювалися для земель сільськогосподарського призначення, земель населених пунктів, для яких встановлено грошову оцінку, земель населених пунктів, для котрих не встановлено грошову оцінку, земель несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів.

Чинним законодавством передбачено два варіанти визначення розміру земельного податку. Перший застосовували за наявності грошової оцінки землі. У цьому випадку суму податкових зобов'язань визначають як результат множення грошової оцінки одиниці площі земельної ділянки на її розмір, на ставку податку, яку встановлюють у відсотках від грошової оцінки землі, та на коефіцієнт індексації нормативної грошової вартості землі. На сьогодні цей механізм і далі застосовують у податковій практиці.

За відсутності грошової оцінки землі використовують другий режим оподаткування – застосування фіксованих ставок плати за землю, установлених у гривнях за одиницю площі земельної ділянки. При цьому податкові зобов'язання визначають як добуток площі земельної ділянки на встановлену ставку з урахуванням коригувальних коефіцієнтів.

Згідно з Податковим кодексом України місцевим радам надано право диференціювати базові ставки (за винятком сільськогосподарських і лісогосподарських угідь), виходячи з функціонального призначення та місцезнаходження земельної ділянки, але не більше від трьохкратного розміру цих ставок податку з урахуванням коригувальних коефіцієнтів.

Законом України від 28 грудня 2014 р. № 71-VIII «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» плату за землю віднесено до місцевих податків і зборів, а саме до податку на майно [7]. Підпунктом 14.1.147 ст. 14 Податкового кодексу встановлено, що плата за землю – це обов’язковий платіж у складі податку на майно, що справляється у формі земельного податку та орендної плати за земельні ділянки державної й комунальної власності [20].

Потрібно відзначити, що після віднесення платежів, які до 2015 р. позначалися терміном «плата за землю», до місцевих податків, ця назва офіційно не вживається. Тому її використання зумовлене необхідністю приведення даних у зіставні умови й з огляду на те, що цю назву застосовували раніше. Крім того, платежі в бюджетній класифікації лишилися ті самі (земельний податок із фізичних осіб, земельний податок із юридичних осіб, орендна плата з фізичних та юридичних осіб), скасували лише їх об’єднувальну назву – «плата за землю».

Місцеві ради обов’язково встановлюють податок на майно (у частині транспортного податку та плати за землю). Конкретний розмір земельного податку, як і пільги з його сплати, визначають за рішенням місцевої ради, яке має бути офіційно оприлюднене до 15 липня року, що передуює бюджетному періоду, у якому планується застосування місцевих податків і зборів або змін до них. В іншому разі норми відповідних рішень застосовуються не раніше від початку бюджетного періоду, що настає за плановим періодом. А плату за землю справляють із застосуванням ставок, котрі діяли до 31 грудня року, що передуює бюджетному періоду, у якому планують застосовувати плату за землю.

У зв’язку з прийняттям Закону України від 24 грудня 2015 р. № 909-VIII «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році» [5] змінено порядок визначення ставок податку за земельні ділянки, нормативну грошову оцінку яких проведено, а саме: ставка податку для таких земель (незалежно від їх розміщення) установлюється місцевими органами самоврядування в розмірі не більше ніж 3 % від їх нормативної грошової оцінки, а для сільськогосподарських угідь та земель загального користування – не більше ніж 1 % від їх нормативної грошової оцінки.

За земельні ділянки, які перебувають у постійному користуванні суб’єктів господарювання (крім державної й комунальної форм власності), ставку податку встановлюють у розмірі не більше ніж 12 % від

їх нормативної грошової оцінки. Ставка податку за земельні ділянки, розміщені за межами населених пунктів, грошову оцінку котрих не проведено, визначається в розмірі не більше ніж 5 % від нормативної грошової оцінки одиниці площі ріллі по Автономній Республіці Крим або по області.

До внесених змін ставки податку на землі сільськогосподарського призначення встановлювались у відсотках від грошової оцінки одного гектара сільськогосподарських угідь і диференціювались для ріллі, сіножатей і пасовищ (0,1 % від грошової оцінки одного гектара) та для багаторічних насаджень (0,03 %). За земельні ділянки в межах населених пунктів ставка податку становила 1 % від грошової оцінки й коригувалася залежно від використання земель на спеціальні коефіцієнти [20].

Надання місцевим радам права встановлювати ставки земельного податку в межах граничного розміру, а також пільги й розмір нормативної грошової оцінки земельних ділянок, що лежать на території населених пунктів, сприятиме наданню місцевим органам самоврядування реальної фінансової автономності з урахуванням специфіки регіону [19; 18, с. 264].

Аналізуючи дані рис. 1.1, бачимо, що впродовж двох останніх років плата за землю в Україні має стабільну тенденцію до зростання. У 2014 р. надходження від плати дещо знизилися – на 5,6 %, або 720 млн грн порівняно з 2013 р., що пов'язано зі складною економічною ситуацією в країні. У 2015 р. надходження суттєво збільшилися – на 22,52 %, або 2,72 млрд грн, у 2016 р. орендна плата та земельний податок зросли на 57,4 %, або 8,5 млрд грн.

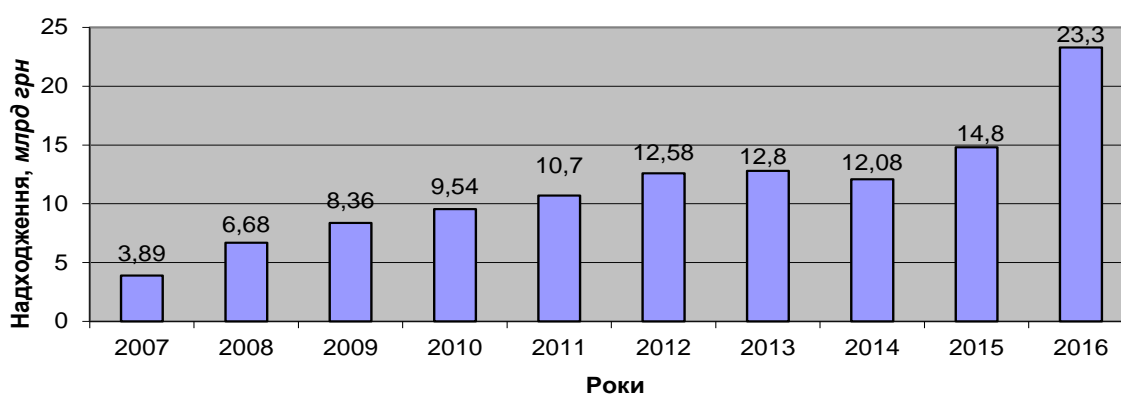

Рис. 1.1. Динаміка надходжень плати за землю до місцевих бюджетів України у 2007–2016 рр., млрд грн

Джерело. Розраховано за даними Державної казначейської служби України [10].

Значне зростання земельного податку та орендної плати у 2016 р. пояснюється змінами, унесеними Законом України від 24 грудня 2015 р. № 909-VIII «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році», згідно з якими місцевим органам самоврядування надано право коригувати податкові ставки земельного податку й орендної плати в межах граничних норм, установлених Податковим кодексом [5]. Збільшення податкових надходжень пояснюється й зростанням граничних податкових ставок, ліквідацією багатьох пільг із земельного податку для юридичних осіб, а також досить високим коефіцієнтом індексації нормативної грошової оцінки земель у 2016 р. Так, нормативна грошова оцінка земель населених пунктів та інших земель несільськогосподарського призначення у 2016 р. індексувалася на коефіцієнт індексації 1,433, який розраховано, ураховуючи індекс споживчих цін за 2015 р. (143,3 %). Водночас відповідно до п. 6 підрозділу 6 Перехідних положень Податкового кодексу України встановлено, що індекс споживчих цін за 2015 р., котрий використовувався для визначення коефіцієнта індексації нормативної грошової оцінки сільськогосподарських угідь, застосовували зі значенням 120 %. Відповідно, значення коефіцієнта індексації нормативної грошової оцінки сільськогосподарських угідь за 2016 р. становило 1,2. Кумулятивне значення коефіцієнта індексації нормативної грошової оцінки земель із 1995 р. станом на 1 січня 2016 р. дорівнює 4,796 для сільськогосподарських угідь та 5,728 – для решти земельних ділянок.

У зв'язку з цим значною мірою зросло податкове навантаження на власників і користувачів землі, що спричинило розробку законопроекту, який би встановлював мораторій на індексацію нормативної грошової оцінки земель строком до 31 грудня 2018 р. Однак закон не був прийнятий, а у 2017 р. коефіцієнт індексації нормативної грошової оцінки земель значно зменшився через зниження темпів інфляції й становить для сільськогосподарських угідь 1,0, для земель несільськогосподарського призначення – 1,06 [3].

Позитивна динаміка надходжень плати за землю зумовлюється також і зростанням кількості земель, де проведено грошову оцінку. Надходження коштів від плати за землю після проведення грошової оцінки земель населених пунктів, за підрахунками спеціалістів, збільшується, зазвичай, на 25–30 %. Так, значні обсяги землевпорядних робіт, виконаних у 2010–2011 рр., зумовили приріст надходжень податку

у сумі близько 2 млрд грн у 2013 р., що значно перевищило найоптимістичніші прогнози [2, с. 42].

Незважаючи на абсолютне зростання надходжень від плати за землю впродовж аналізованого періоду, її частка як у податкових надходженнях, так і в доходах місцевих бюджетів залишається незначною (див. рис. 1.2). Найвищою питома вага плати за землю в податкових надходженнях місцевих бюджетів була у 2016 р. (15,9 %), найменшою – у 2007 р. (8,72 %). Як бачимо, суттєве зростання питомої ваги плати за землю в податкових і загальних надходженнях місцевих бюджетів відбулось у 2016 р., що є наслідком значного підвищення надходжень від плати за землю.

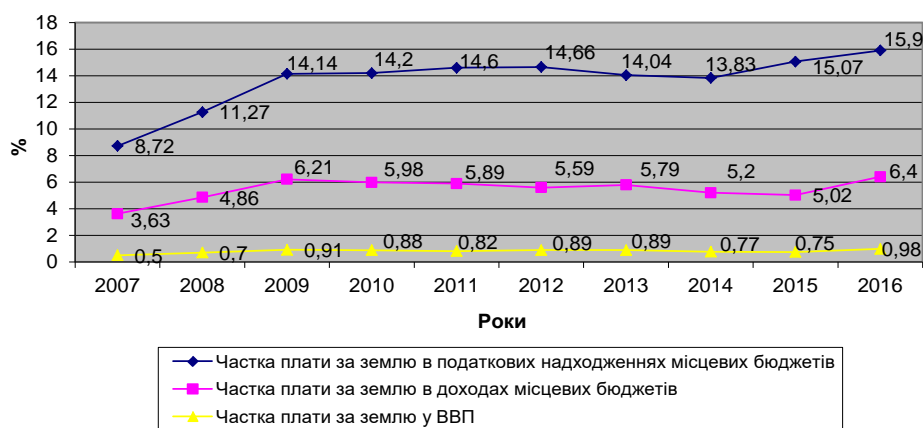

Рис. 1.2. Частка плати за землю в податкових надходженнях місцевих бюджетів, у доходах місцевих бюджетів та у ВВП України у 2007–2016 рр., %

Джерело. Розраховано за даними Державної казначейської служби України [10] та Державної служби статистики України.

Залишається відносно стабільною й частка плати за землю у ВВП (0,5–0,98 %). Міжнародна практика свідчить, що частка земельного податку (який може стягуватися як самостійно, так і в складі податку на нерухомість) у доходах місцевих бюджетів зарубіжних країн значно вища, ніж в Україні, та складає 15–45 %. Ситуація, за якої в деяких країнах частка земельного податку в місцевих бюджетах досить велика, зумовлена високими ставками такого податку (1–5 %), котрі диференціюються залежно від вартості нерухомості й землі, а також розвитком ринку нерухомості, низьким рівнем тіньових операцій і корупційних схем та ефективною системою оподаткування.

За аналізований період (2007–2016 рр.) також змінилася структура плати за землю (рис. 1.3). Із 2007 до 2014 рр. простежуємо тенденцію до зростання частки орендної плати за землю й відповідне скорочення земельного податку в загальних надходженнях плати за землю. Якщо у 2007 р. земельний податок із юридичних та фізичних осіб становив 44,18 % від загального обсягу надходжень плати за землю, то у 2014 р. цей показник склав лише 26,16 %. Зменшення частки податку за землю пояснюється набагато більшими темпами щорічного зростання орендної плати, ніж земельного податку. Така динаміка відображала поступове підвищення ставок орендної плати на тлі незмінності принципів щодо справляння земельного податку, які діяли до 2015 р. [2, с. 42].

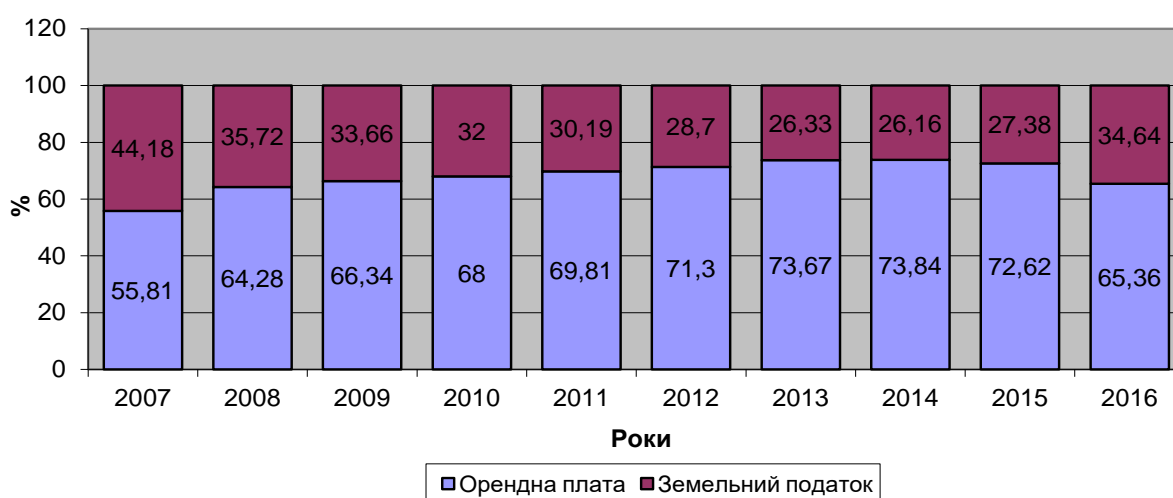

Рис. 1.3. Структура плати за землю в доходах місцевих бюджетів України у 2007–2016 рр., %

Джерело. Розраховано за даними Державної казначейської служби України [10].

Як свідчать дані рис. 4, надходження орендної плати поступово збільшуються щороку, а отже, зростає їх частка в надходженнях плати за землю (рис. 1.3). Така тенденція зумовлена вдосконаленням адміністрування аналізованого виду надходжень, покращенням обліку орендарів земельних ділянок й обліку власників земельних ділянок у земельному кадастрі. Високий рівень орендної плати в доходах місцевих бюджетів, порівняно із земельним податком, пояснюється тим, що в більшості випадків фермери, котрі використовують земельні ділянки, є лише землекористувачами, а не власниками наданих їм земель. Земля надається їм у тимчасове користування або в довічне спадкове володіння (є близьким до приватного характеру власності). Частка орендованих земель у загальному землекористуванні становить понад 92 % [16, с. 23].

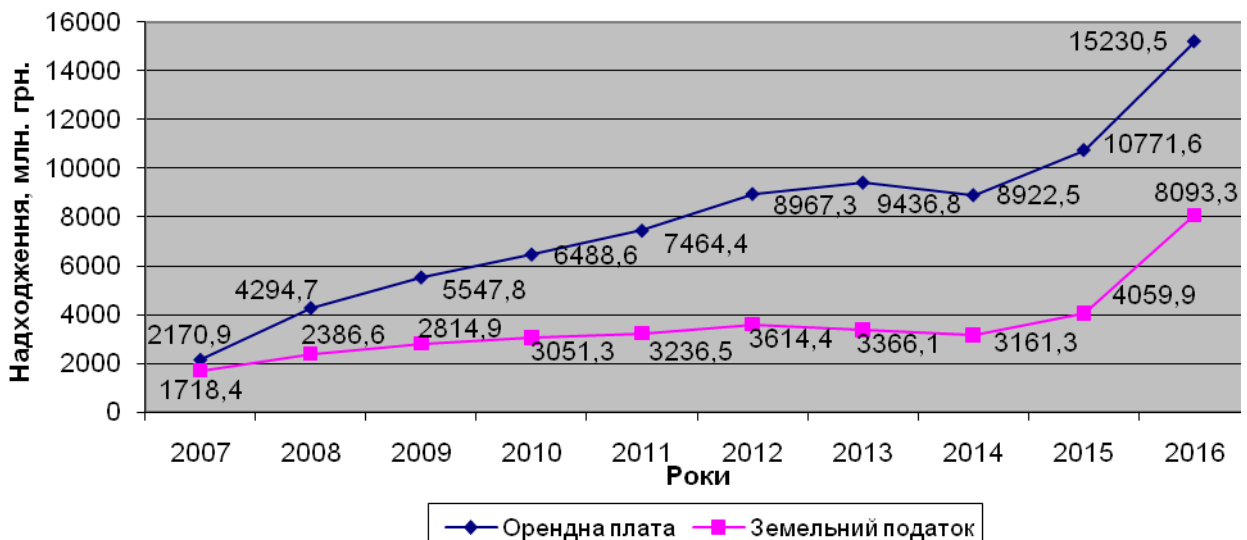

Рис. 1.4. Динаміка орендної плати та земельного податку в місцевих бюджетах України у 2007–2016 рр., млн грн

Джерело. Розраховано за даними Державної казначейської служби України [10].

Підвищення ставок земельного податку з 2016 р. зумовило зростання надходжень від земельного податку вдвічі, порівняно з 2015 р., та збільшення частки земельного податку в загальній сумі надходжень від плати за землю. Надходження орендної плати з юридичних та фізичних осіб у 2016 р. склали 15230,5 млн грн (див. рис. 1.10), або 65,36 % від загального обсягу надходжень плати за землю, що на 7,26 % менше, ніж у попередньому році.

Розмір орендної плати в Україні встановлюється в договорі оренди, але річна сума платежу:

- не може бути меншою ніж 3 % нормативної грошової оцінки;
- не може перевищувати 12 % нормативної грошової оцінки;
- може перевищувати граничний розмір орендної плати в разі визначення орендаря на конкурентних засадах.

Орендна плата в Україні стягується переважно в грошовій формі, але, за згодою сторін, розрахунки можуть також здійснюватись і в натуральній формі, яка повинна відповідати грошовому еквіваленту вартості товарів за ринковими цінами на дату внесення орендної плати. У разі, коли земельні ділянки перебувають у державній або комунальній власності, розрахунки щодо орендної плати здійснюються виключно в грошовій формі [9].

Із табл. 1.2 очевидно, що в Україні позитивна динаміка зменшення натуральної форми оплати оренди землі. За даними Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру, у 2013 р. 69 % розрахунків (3,5 млн договорів) щодо орендної плати за землю укладено в натуральній формі (тобто виплата здійснюється сільськогосподарською продукцією). Зі свого боку, грошова форма оплати склала, відповідно, 31 % (1,5 млн договорів) [11, с. 11].

У 2014 р. найбільш поширеною формою розрахунку за орендовані земельні паї залишалася натуральна, хоча її частка зменшилася до 55,7 %, у грошовій формі виплачувалося близько 42 % орендних платежів.

Таблиця 1.2

Плата за оренду земельних ділянок і земельних часток (паїв) в Україні

Показник	Рік (станом на 1 січня)					
	2001		2010		2015	
	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%
Передбачено плату за договорами	1589	100	4547	100	11 373	100
У тому числі:	222	13,9	1120	24,6	4734	41,6
– у грошовій формі						
– у натуральній формі (продукцією)	1230	77,4	3258	71,7	6336	55,7
– у відробітковій (послуги)	138	8,7	169	3,7	301	2,6
Плата за 1 га на рік (грн)	140	×	260	×	664	×

Терміни договорів оренди різні, здебільшого вони укладаються на 6–10 років, тобто домінує середньострокова оренда (близько 46 %). Зростає частка довгострокової оренди – понад 10 років (15 %). Поступово скорочується кількість договорів, укладених строком до п'яти років. Майже не залишилося договорів оренди, укладених строком на 1–3 роки (3 %) (табл. 1.3) [16, с. 25].

Таблиця 1.3

Укладення договорів оренди за строком їх дії в Україні, %

Показник	Станом на 1 січня		
	2001 р.	2010 р.	2015 р.
На 1–3 роки	45,7	10,0	3,1
На 4–5 років	41,2	49,0	35,5
На 6–10 років	11,3	30,6	46,4
На більше ніж 10 років	1,8	10,4	15,0

Така тенденція є позитивною, оскільки при короткостроковій оренді часто орендодавець утрачає в декілька разів більше, ніж отримує. Адже, як свідчить практика, орендарі для отримання прибутку за нетривалий період нераціонально використовують землі, не дотримуються сівозмін, результатом чого стає втрата угіддями своїх якісних характеристик. Орендарям із невеликим терміном оренди не вигідно вносити добрива, дія яких може проявитися не в перший рік господарювання. Після закінчення терміну оренди землі орендар повертає її орендодавцю в спустошеному стані. Тому орендодавець змушений внести добрива на значно більшу суму, щоб відновити чи принаймі підвищити врожайність земельної ділянки. Механізм контролю за поверненням орендованих ділянок після закінчення терміну оренди в належному стані відсутній.

Цю проблему в Україні розв'язало законодавче встановлення мінімально можливого терміну оренди Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція)» від 12.02.2015 р. № 191-VIII, яким визначено, що строк оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства, особистого селянського господарства не може бути меншим ніж сім років та не може перевищувати 50 років [6].

Перевагами довгострокової оренди є стабільність у землекористуванні орендарями, що сприяє кращому плануванню господарської діяльності й залученню інвестицій, можливості застосовувати багатопільну сівозміну, покращувати родючість ґрунтів.

На початок 2010 р. середній розмір орендної плати за 1 га землі, призначеної для товарного сільськогосподарського виробництва, становив в Україні всього 260,2 грн на рік. У 2013 р. середня вартість оренди землі зросла до 616,5 грн за га, що на 10 % більше, порівняно з попереднім роком (2012 р.). У 2014 р. плата за оренду земельних паїв згідно з укладеними договорами оренди становила 2,9 % їхньої нормативної грошової оцінки. Потрібно зазначити, що передбачений чинним законодавством мінімальний рівень орендної плати (3 % нормативної грошової оцінки земель) у 2014 р. виплачували лише сім областей України. Це пов'язано з тим, що більшість договорів, зареєстрованих на той час, укладено на старих умовах, згідно з якими розмір орендної плати не повинен бути меншим за земельний податок за такі самі землі. Тому виникла диспропорція – для приватних земель розмір орендної плати

мав бути не меншим ніж 3 % від нормативної грошової оцінки, а для земель державної й комунальної власності – не менше від земельного податку за такі самі землі.

Законом України «Про запобігання фінансовій катастрофі та створення передумов для економічного зростання в Україні» від 27 березня 2014 р. розмір орендної плати для всіх земель устанавлюється в договорі оренди, але річна сума платежу не може бути меншою ніж 3 % нормативної грошової оцінки [8].

Середній розмір вартості оренди земель державної власності у 2014 р. був близько 828,5 грн/га за рік, приватної форми власності – 663,8 грн/га. У 2015 р. середня орендна плата по Україні суттєво виросла, що пов'язано з устанавленням максимальної межі ставки орендної плати до 12 % і внутрішньою рекомендацією Держгеокадастру під час укладання нових договорів розраховувати орендну плату в розмірі не меншому ніж 8 % нормативної грошової оцінки для наповнення бюджетів та вирівнювання дисбалансу між вартістю оренди земель державної й приватної форм власності. Тому середній розмір орендної плати, за якою Держгеокадастр передавав в оренду землі державної форми власності у 2015 р., становив 1350 грн [24, с. 2].

У 2016 р. відбулося подальше зростання оренди за земельні паї. За даними Держгеокадастру, на 01.01.2017 р. середній розмір орендної плати за земельні ділянки сільськогосподарського призначення державної власності через земельні торги склав 2249,8 грн (83 дол.), без торгів – 940 грн (34,8 дол.). Загалом ставки оренди в Україні можуть відрізнятися залежно від регіону в 4,5 раза, або на 1000 грн за гектар площі.

Значне зростання надходжень від орендної плати у 2015–2016 рр. пов'язане також зі зростанням коефіцієнта індексації розміру орендної плати, що є наслідком значних темпів інфляції у 2014–2015 рр.

Значною проблемою сучасного земельного оподаткування є визначення бази податку у вигляді його нормативної грошової оцінки. Ураховуючи значну вартість здійснення нормативної грошової оцінки земель, тривалість її проведення та дефіцит бюджетних коштів, неможливо здійснювати регулярну (раз на кілька років) грошову оцінку земель, які змінюють свої властивості, що призводить до порушення об'єктивності як принципу оподаткування [13, с. 76]. Хоча, згідно із Законом «Про оцінку земель», нормативна грошова оцінка земельних ділянок сільськогосподарського призначення має проводитися не рідше ніж раз на п'ять–сім років, несільськогосподарського призначення – раз

на сім–десять років. Натомість нормативна грошова оцінка земель сільськогосподарського призначення проведена в країні лише один раз – у липні 1995 р., у той час як за законом протягом 20 років, що минули, ми повинні були тричі (через 5–7 років) поновлювати оцінку [17, с. 5].

Методики нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського й несільськогосподарського призначення, прийняті Урядом, відповідно, у 1995 і 1997 рр. як тимчасові, ґрунтуються на неринкових показниках. Водночас це була єдина доступна інформаційна база оцінки, однак їх подальше використання невиправдане, адже при оподаткуванні земельних ділянок населених пунктів не враховуються такі фактори, як існування поліпшень на ділянці, що порушує принцип справедливості оподаткування й зміну ринкової привабливості землі та її поліпшень. Причина цього – відсутність законодавчого визначення нерухомості як цілісного об'єкта (земельна ділянка та покращення на ній) оцінки й оподаткування. Методика нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення враховує лише врожайність зернових культур, що порушує принцип об'єктивності оподаткування [21].

Потрібно також зауважити й те, що вітчизняна система врахування інфляційних процесів в оцінці землі ґрунтується, як відомо, на коефіцієнтах індексації. Останні ж пов'язані не з показниками ринку нерухомості, а із загальним індексом інфляції. Зростання ставки земельного податку на середньорічний індекс інфляції послаблює його стимуляційну функцію, оскільки дохідність господарюючих суб'єктів не підвищується, а вони в той самий час вимушені сплачувати більший земельний податок [23, с. 13]. Це зовсім не пов'язано з динамікою рівня нормативного рентного доходу під час використання земель сільськогосподарського призначення, земель населених пунктів і несільськогосподарських за межами населених пунктів. Запроваджений принцип – чим вищий рівень інфляції в країні, тим вища оцінка землі – позбавлений будь-якої логіки й потребує негайного перегляду [17, с. 5].

Незважаючи на підвищення розміру орендної плати, вона залишається невиправдано низькою за користування одними з найродючіших ґрунтів у світі. Якраз низький рівень орендної плати за землю приваблює іноземних інвесторів. В Україні орендна плата на землю нині не перевищує 100 дол./га (зі значними відмінностями в розрізі регіонів). У європейських країнах цей показник у середньому не менший ніж 200 дол./га [22].

Потрібно відзначити, що встановлення мінімального терміну орендної плати в сім років є досить зручним для орендаря, але не зовсім удалим для землевласників, для яких ризиковано укласти довгострокові договори оренди без чіткого механізму перегляду рівня орендної плати. Адже на сьогодні існує пряма залежність: чим пізніше укладено договір, тим вищою є орендна плата за землю. Основні причини цього – зростаючий попит на землю, конкуренція серед орендарів та інфляція. Тому запровадження 7-річного мінімального терміну для договорів оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення й збільшення розміру земельного податку збігаються в часі зі значним зменшенням чисельності зареєстрованих договорів оренди [24, с. 2].

У близько 20 % договорів оренди земель приватної власності відсутнє положення про індексацію орендної плати. Також не завжди передбачено перегляд сторонами розміру орендної плати впродовж строку договору оренди. У результаті цього зафіксований рівень орендної плати для її виплати орендодавцю в грошовій формі може не змінюватися протягом усього терміну дії договору оренди земельної ділянки.

Відповідно до інформації Держгеокадастру, ціни оренди сільськогосподарських земель державної й приватної форм власності мають значні розбіжності в рівні та динаміці між областями. Однак у більшості областей оренда державних земель дорожча, ніж приватних. Це пов'язано з внутрішньою рекомендацією Держгеокадастру місцевим радам укладати договори оренди за ставкою не меншою ніж 8 % від нормативної грошової оцінки земель, а також із більшою захищеністю інтересів орендодавця, порівняно з приватними власниками, які переважно погоджуються на умови орендаря, оскільки відсутня конкуренція в певному регіоні на ринку землі.

Для вдосконалення справляння земельного податку та орендної плати в Україні першочергово потрібно сформувати ефективний ринок землі, у тому числі за допомогою скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення. Формування ефективного ринку землі дасть змогу не лише підвищити вартість землі, ефективність її оренди, особливо в сільському господарстві, але й сприятиме вільному обігу землі, розвиненості земельних відносин, залученню до оцінки всіх земель [15, с. 67].

Ураховуючи світовий досвід в оподаткування нерухомого майна, задля покращення та здешевлення процесу адміністрування податків на

власність доцільно об'єднати плату за землю з податком на нерухомість й оподатковувати два об'єкти сукупно.

Оптимальні механізми справляння земельних податків повинні забезпечити поєднання інтересів аграрних товаровиробників і муніципалітетів під час формування дохідної бази місцевих бюджетів, забезпечення належного фінансування заходів з охорони й поліпшення природних ресурсів, стимулювання розвитку ринку земель сільськогосподарського призначення, а також комплексне регулювання земельних відносин через оподаткування угідь.

Джерела та література

1. Бобох Н. М. Оподаткування землі як об'єкта нерухомого майна в Україні. *Формування ринкової економіки в Україні*: [зб. наук. праць]. Львів: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2011. Вип. 16. С. 30–35.
2. Борзенкова О. Д. Земельне оподаткування в Україні: аналіз сучасного стану та перспективи. *Глобальні та національні проблеми економіки*. С. 39–43. URL: <http://www.global-national.in.ua/archive/8-2015/08-1.pdf>
3. Держгеокадастр повідомляє про значення коефіцієнту індексації нормативної грошової оцінки земель за 2016 рік. URL: <http://land.gov.ua/info/derzhheokadastr-povidomliaie-pro-znachennia-koefitsiientu-indeksatsii-normatyvnoi-hroshovoi-otsinky-zemel-za-2016-rik/>
4. Економіка нерухомості: [навч. посіб.]/А. М. Асаул [та ін.]. Київ: ІВЦ Держкомстату України, 2004. 350 с.
5. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році» від 24 грудня 2015 року № 909-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/909-19>
6. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція)» від 12.02.2015 № 191-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/191-19>
7. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» від 28.12.2014 № 71-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/71-19>

8. Закон України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» № 1166-18 від 27.03.2014 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1166-18>
9. Закон України «Про оренду землі» від 06.10.1998 р. № 161-XIV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/161-14>
10. Звіти про виконання державного бюджету за 2013-2016 рр. URL: <http://www.treasury.gov.ua/main/uk/doccatalog/list?currDir=217965>
11. Земельна реформа в Україні в контексті розвитку аграрної економіки та розвитку сільських територій/Інститут розвитку аграрних ринків. 2013. 21 с.
12. Сідельникова Л. П., Костіна Н. М. Податкова система : [навч. посіб.]. URL: <http://pidruchniki.ws>.
13. Крисько В. Ф. Засади справляння земельного податку. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2006. № 8 (63). С. 74–77.
14. Кулицький С. Земельні відносини в Україні: стан та проблеми розвитку. *Україна: події, факти, коментарі: інформ.-аналіт. журн.* 2010. № 9. С. 11–26.
15. Матвійчук Н. М. Напрями вдосконалення оподаткування землі в Україні. *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (15 груд. 2016 р.)*/відп. ред. доц. Н. В. Коленда. Луцьк, 2016. С. 66–68.
16. Національна доповідь щодо завершення земельної реформи/за наук. ред. Л. Я. Новаковського. Київ: Аграр. наука, 2015. 48 с.
17. Новаковська І. О., Филька В. П. Платність землекористування та проблеми оцінки земель. *Вісник аграрної науки*. 2016. № 1. С. 66–70. URL: <http://er.nau.edu.ua:8080/handle/NAU/21659>
18. Павлій А. С. Аналіз системи земельного оподаткування в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. С. 262–267. URL: <http://www.vestnik-econom.mgu.od.ua/journal/2015/14-2015/61.pdf>
19. Павлій А. С. Значення плати за землю для розвитку соціальної сфери регіону. URL: <http://econpapers.repec.org/article/scn032373/15766835.htm>
20. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
21. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Методику нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів» від 23.03.1995 р. № 213-95. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=213-95-%EF>

22. Ціни на землю та обсяг ринку: на що очікувати в Україні. URL: <https://voxukraine.org/2016/01/18/land-prices-and-size-of-the-market-what-to-expect-for-ukraine-ua/>
23. Шульга Т. М. Правове регулювання бюджетних доходів, пов'язаних з природокористуванням: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2008. 21 с.
24. Щорічник «Моніторинг земельних відносин в Україні. 2014–2015».

РОЗДІЛ 2 ІННОВАЦІЙНІ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ

2.1. Теоретичні підходи до формування стратегії розвитку підприємства, її класифікації та етапів упровадження

Сьогодні основною метою діяльності кожного підприємства є не просто виживання на ринку, а стабільне функціонування та стале економічне зростання. Для цього потрібно розробити ефективну стратегію розвитку, на основі якої – створити й реалізувати конкурентні переваги. Усе це дає можливість підприємству відповісти на життєво важливі для нього питання: де функціонувати (у якій галузі або на яких ринках); як розподілити ресурси; як ефективно конкурувати з іншими підприємствами, як стабільно розвиватись у майбутньому.

Дослідження стратегій підприємства стосується досить багато робіт, але стратегія розвитку, її класифікація та компоненти залишаються не зовсім визначеними. Зокрема, потребують більш поглибленого дослідження й конкретизації механізм формування стратегії розвитку та його етапи.

Вагомий внесок у дослідження вибору стратегії розвитку підприємства зробили такі зарубіжні й вітчизняні вчені, як І. Ансофф Т. Адаєва, Р. Єршова, М. Портер, Г. Мінцберг, І. Пічурін, Ф. Котлер, Р. Фатхутдінов й ін. Кожен із них по-різному розуміє досліджувану проблему, акцентує увагу на різних етапах розробки стратегії розвитку. Утім, уважаємо, що в цих працях приділено недостатньо уваги розробці та реалізації, доцільної для кожного підприємства стратегії.

Однак у сучасних умовах гіперконкуренції й надвисокої динамічності зовнішнього середовища функціонування підходи до розробки та реалізації доцільної для кожного підприємства стратегії повинні бути адаптивними й швидко змінюватись із врахуванням усіх факторів впливу. Також потрібно приділити більше уваги дослідженням процесу забезпечення конкурентоспроможності, уключаючи всі його інструменти за умови випереджаючого забезпечення стратегії розвитку підприємства й високого рівня конкурентоздатності.

Мета цього підрозділу – аналіз підходів до обґрунтування та вибору стратегії розвитку підприємства й розроблення практичних рекомендацій стосовно етапності її забезпечення.

Для цього поставлено такі завдання: розкриття суті поняття «стратегія розвитку підприємства»; розробка зручнішої класифікації стра-

тегій; виділення основних етапів формування стратегії розвитку; визначення основних вимог, які висуваються до стратегії підприємства.

Стратегія розвитку – одна з базових стратегій підприємства. Її найдоцільніше використовувати після повного виходу підприємства з кризи, тобто у фазі «пожвавлення». Усі стратегії розвитку можна віднести до «атакуючих» стратегій.

Класифікація стратегій здійснюється за багатьма критеріями. Різні вчені пропонували свої підходи до класифікації стратегій.

Одним із перших розробив досить повну класифікацію І. Ансофф. Його класифікація має комерційну спрямованість та в основному орієнтується на конкурентні стратегії, які він описав за допомогою уточнювальних характеристик.

І. Ансофф поділив загальні стратегії на чотири групи: конкурентні стратегії, стратегії відносин із суспільством, комерційні, портфельні стратегії.

До конкурентних стратегій віднесемо товарну й ринкову диференціації; до стратегій відносин із суспільством – стратегії соціальної відповідальності, стратегій, узгоджені з інтересами; стратегії переговорів; до комерційних – маркетингові, інноваційні та виробничі стратегії; до портфельних – стратегії вдосконалення діяльності, стратегії товарної експансії, розвитку ринку, диверсифікації.

Наступну досить повну класифікацію стратегій запропоновано Р. Фатхутдіновим. Вона, на відміну від класифікації Ансоффа, зосереджується на стратегіях покращення якості товару, удосконалення технічного рівня підприємства, економії ресурсів, підвищення ефективності використання персоналу, маркетингу. Класифікацію стратегій за Р. Фатхутдіновим відображено в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Класифікація стратегій за Р. Фатхутдіновим

Вид стратегії	Сутність стратегії
1	2
Стратегія покращення якості товару	– Випуск продукції, яка така сама або краща за якістю, ніж найкращі товари конкурентів; – вироблення продукції з урахуванням останніх досягнень у галузі науки, техніки та технології.
Стратегія вдосконалення технічного рівня підприємства	– Автоматизація виробництва; – підвищення показників ефективності праці.
Стратегія економії ресурсів	– Спрощення технології виробництва продукції; – удосконалення товару та технології його виробництва; – постійний пошук способів економії ресурсів.

Закінчення таблиці 2.1

1	2
Стратегія підвищення ефективності використання персоналу	<ul style="list-style-type: none"> – Підвищення мотивації; – використання нових засобів стимулювання до праці; – наявність висококваліфікованих менеджерів; – покращення психологічного клімату в колективі.
Маркетингова стратегія	<ul style="list-style-type: none"> – Стратегія активного маркетингу; – стратегія вибіркового проникнення на ринок; – стратегія пасивного маркетингу; – стратегія широкого проникнення на ринок.

Також заслуговує на увагу сучасна класифікація, яка використовує дев'ять критеріїв поділу стратегій.

Таблиця 2.2

Класифікація стратегій за дев'ятьма критеріями

Критерій	Стратегія
1	2
За рівнем управління	<ul style="list-style-type: none"> – Корпоративна стратегія; – конкурентна стратегія; – функціональна стратегія; – операційна стратегія.
За функціональними сферами діяльності підприємства	<ul style="list-style-type: none"> – Маркетингова стратегія; – інноваційна стратегія; – виробнича стратегія; – фінансова стратегія; – стратегія управління персоналом.
За стадією життєвого циклу підприємства	<ul style="list-style-type: none"> – Стратегія зростання; – стратегія стабілізації; – стратегія скорочення.
За характером поведінки на ринку	<ul style="list-style-type: none"> – Активна стратегія; – пасивна стратегія.
За позицією в конкурентному середовищі	<ul style="list-style-type: none"> – Стратегія лідера ринку; – стратегія виклику; – стратегія послідовника; – стратегія конкуренції підприємства, що знає своє місце на ринку.
За рівнем спеціалізації підприємства	<ul style="list-style-type: none"> – Стратегія вузької спеціалізації; – стратегія економії на масштабі; – стратегія диверсифікації.
Залежно від попиту на ринку	<ul style="list-style-type: none"> – Стратегія маркетингу розвитку; – стратегія стимуляційного маркетингу; – стратегія конверсійного маркетингу; – стратегія маркетингу підтримки.

Закінчення таблиці 2.2

1	2
Залежно від строку використання	– Довгострокова; – середньострокова; – короткострокова.
За видом диференціації	– Товарна диференціація; – диференціація сервісу; – диференціація іміджу.

Досить цікаву класифікацію стратегій запропонував українець Олександр Сумець. Він усі стратегії поділив на чотири групи: стратегії зростання, стратегії стабілізації, стратегії скорочення та ліквідації.

До стратегій зростання віднесемо стратегії, які використовуються в сприятливих для підприємства умовах і спрямовані на розширення діяльності.

До стратегій стабілізації належать ті, які застосовуються для утримання вже досягнутих позицій, тобто коли підприємство перебуває у фазі піку своєї діяльності.

До стратегій реструктуризації входять ті, які використовуються підприємством, коли його традиційна діяльність уже не приносить такого прибутку, як раніше, а організації необхідне оновлення.

До стратегій скорочення діяльності віднесемо стратегії, що вимушено використовують підприємство для виходу з кризи й відновлення прибутковості.

До стратегій ліквідації належать стратегії повної або часткової ліквідації підприємства, коли врятувати ситуацію вже неможливо та потрібно це зробити з мінімальними втратами.

Класифікація О. Сумця є лаконічною і водночас повно описує базові стратегії підприємства, тому, на нашу думку, є вартою уваги.

Ще одну важливу класифікацію стратегій запропоновано А. Ю. Юдановим. Ця теорія уможлиблює пояснення розвитку підприємства та процес завоювання ним лідерства на ринку. На думку А. Юданова, кожне підприємство унікальне й використовує свій набір стратегій. Утім, науковець виділяє чотири типи стратегій, які використовують усі. А. Юданов за основу взяв біологічний підхід до класифікації стратегій.

До першого типу відносять експлерентні стратегії, що передбачають вихід на ринок із новою продукцією та орієнтовані на швидкий одноразовий успіх.

До другого типу належать віолентні стратегії, які використовують великі підприємства з масовим виробництвом. Такі фірми намагаються ефективніше застосовувати ресурси за рахунок ефекту масштабу.

До третього типу відносять патієнтні стратегії, які використовують підприємства, що мають вузьку спеціалізацію й намагаються виготовляти унікальні товари для вузького кола споживачів.

До четвертого типу входять комутантні стратегії, використовувани підприємствами, що не мають сутєвих переваг перед конкурентами, але здатні досить ефективно пристосовуватися під ситуацію на ринку.

Проаналізувавши попередні класифікації, ми розробили власний підхід, який відображено в табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Тип стратегії	Підтип стратегії
Стратегія зростання (розвитку)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Стратегія розширення виробництва; 2. Стратегія виходу на нові ринки; 3. Стратегія підвищення якості продукції; 4. Покращення іміджу підприємства на ринку; 5. Стратегія диверсифікації; 6. Інтеграція підприємства; 7. Технологічний розвиток підприємства; 8. Стратегія розроблення інноваційної продукції; 9. Стратегія підвищення ефективності використання персоналу.
Стратегія стабілізації	<ol style="list-style-type: none"> 1. Стратегія зниження витрат; 2. Стратегія реструктуризації; 3. Стратегія утримання позицій.
Стратегія виживання (скорочення)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Санація підприємства; 2. Скорочення підприємства; 3. Ліквідація підприємства або його підрозділу.

Деякі науковці відносять стратегію реструктуризації до стратегій виживання, але, на нашу думку, доцільніше її віднести до стратегій стабілізації. Це пояснюється тим, що, аби здійснити певні зміни, підприємство ще повинно мати змогу понести витрати, пов'язані зі зміною його структури.

Підприємство ж, яке вже перебуває на межі банкрутства, не здатне ефективно провести реструктуризацію.

Здійснивши дослідження, ми виділили дев'ять основних підтипів стратегії розвитку (табл. 2.3).

До першого підтипу ми віднесли стратегії розширення виробництва. Їх поділяють залежно від стану або зміни одного чи кількох із чотирьох елементів: технології, продукту, конкурентної позиції, ринку.

До другого підтипу належать стратегії виходу на нові ринки, які поділено на стратегії широкого та вибіркового проникнення на ринок. Стратегію вибіркового проникнення на ринок реалізовуватимуть підприємства, які виготовляють обмежену номенклатуру, але їхня продукція вигідно відрізняється від інших. Отже, вони будуть здатні встановити більш високу ціну та понесуть нижчі витрати на просування товарів.

Стратегію широкого проникнення на ринок реалізовуватимуть підприємства, які мають широку номенклатуру продукції, що суттєво не відрізняється від продукції конкурентів. Такі підприємства будуть змушені збільшити витрати на просування та зменшити ціну продукції.

До третього підтипу віднесено стратегії підвищення якості продукції. Усю продукцію підприємства можна поділити на чотири групи:

1) вищої якості, ніж у конкурентів. На таку продукцію можна встановлювати вищу ціну;

2) конкурентоспроможної якості, тобто рівної конкурентам. Ціна такої продукції має бути на рівні або трохи нижчою, ніж в інших підприємств;

3) зниженої якості, трохи нижчої, ніж у продукції конкурентів;

4) низької якості, значно нижчої, ніж у конкурентів.

Для реалізації стратегії підвищення якості продукції спочатку потрібно визначити, на які саме товари вона спрямовуватиметься. Насамперед слід підвищувати якість продукції, що належить до 3-ї та 4-ї груп. Якщо це зробити неможливо, то потрібно знижувати ціну на таку продукцію.

Четвертий підтип – це стратегії покращення іміджу підприємства на ринку.

Під час розробки стратегії покращення іміджу підприємства потрібно розробити план, який складається з чотирьох частин:

1) створення фундаменту (формулюються цілі, принципи та цінності);

2) створення зовнішнього іміджу. До основних факторів, які формують зовнішній імідж підприємства, належать громадські зв'язки підприємства із суспільством, відносини зі ЗМІ, з інвесторами, рекламна кампанія, індивідуальність підприємства;

3) створення внутрішнього іміджу. До основних факторів, які формують внутрішній імідж підприємства, входять кадрова політика підприємства, тренінги персоналу, його мотивація;

4) створення нематеріального іміджу, тобто формування ставлення споживачів до цього підприємства.

Основними завданнями розробки й реалізації стратегії покращення іміджу підприємства є:

1) залучення більшої кількості споживачів і формування ефективної роботи з ними;

2) створення такого іміджу, який змусить за інших рівних умов (ціни, місцезнаходження, якості товару тощо) користуватися продукцією саме цього підприємства;

3) підвищення популярності й установлення позитивного зв'язку зі споживачами та суспільством.

До п'ятого підтипу ми віднесли стратегії диверсифікації, які поділено на вертикальну, горизонтальну й конгломератну.

Вертикальна диверсифікація полягає у виробленні підприємством нових товарів, що пов'язані з уже наявними. Тобто при вертикальній диверсифікації підприємство не виходить у нові сфери бізнесу.

Горизонтальна диверсифікація пов'язана з виходом підприємства в нові сфери бізнесу, але при цьому задовольняються потреби вже наявних споживачів фірми.

Конгломератна диверсифікація, як і горизонтальна, також пов'язана з виходом підприємства в нові сфери бізнесу, але, на відміну від неї, це робиться не для задоволення потреб споживачів, які існують, у цьому випадку підприємство повністю переходить у нову сферу бізнесу. Така диверсифікація потребує від підприємства найбільших затрат.

До шостого підтипу віднесемо стратегії інтеграції підприємства. Вони поділяються на зворотну вертикальну й пряму вертикальну, горизонтальну та діагональну інтеграції.

Зворотна вертикальна інтеграція здійснюється через установлення контролю або об'єднання з постачальниками. У такому випадку підприємство зменшує свою залежність від коливання цін на сировину й матеріали та зменшує витрати на операції постачання.

Пряма вертикальна інтеграція відбувається через установлення контролю або об'єднання з фірмами-посередниками, тобто тими підприємствами, які перебувають між підприємством, що реалізовує вертикальну інтеграцію, і кінцевими споживачами. Методами цього виду інтеграції є консолідація, франчайзинг, цільова пролонгація й групування.

Консолідація передбачає включення підприємства-посередника до складу основного.

Групування передбачає створення групи підприємств-посередників, між якими існують взаємні управлінські зв'язки та які надають управлінські послуги.

Франчайзинг передбачає право інтегрованого підприємства користуватися торговою маркою, ноу-хау або брендом.

Цільова пролонгація передбачає продовження терміну угоди між підприємствами для розвитку зв'язків між ними.

Горизонтальна інтеграція здійснюється за допомогою поглинання підприємств, котрі випускають аналогічну продукцію або функціонують на тому самому ринку. Це відбувається для обмеження конкуренції.

Діагональна інтеграція полягає в об'єднанні з підприємствами, які є несуміжними для цього підприємства, наприклад функціонують у зовсім інших сферах, але представляють певний інтерес.

До сьомого підтипу віднесено стратегії технологічного розвитку підприємства.

Під час упровадження стратегії технологічного розвитку найважливішим кроком є аналіз таких критеріїв:

- 1) визначення ймовірності успіху цієї стратегії;
- 2) установлення ймовірності досягнення позитивних результатів у випадку успішної реалізації стратегії;
- 3) визначення відповідності цієї стратегії загальній стратегії підприємства;
- 4) установлення рівня патентної чистоти нової технології;
- 5) визначення відповідності стратегії технологічним загрозам і новим можливостям.

До восьмого підтипу належать стратегії розроблення інноваційної продукції. Їх можна поділити на стратегії наступу, захисту, імітаційні, традиційні та стратегії «ніші».

Стратегії наступу використовують підприємства, які прагнуть отримати лідерство на ринку. Вони завжди першими розробляють нову

продукцію, навіть якщо це пов'язано з ризиком. Такі підприємства орієнтуються на світові досягнення науки й техніки, а інколи самі виконують інноваційну діяльність.

Стратегії захисту використовують підприємства, що намагаються втримати власні позиції на ринку. Такі підприємства уникають ризику та впроваджують нові технології, лише впевнившись у тому, що вони будуть ефективними. Переконавшись у доцільності впровадження новинки, такі підприємства аналізують їх використання іншими компаніями. Після цього вони здійснюють модернізацію цих новинок.

Імітаційні стратегії використовують підприємства, котрі не є піонерами у випуску новинок, але пізніше долучаються до їх виробництва придбавши у підприємств-піонерів ліценції.

Традиційні стратегії використовують підприємства, які дуже не люблять ризикувати й намагаються поступово покращувати якість своєї традиційної продукції.

Стратегія «ніші» полягає в пошуку підприємством нових можливостей для збуту власної продукції.

До дев'ятого підтипу віднесено стратегії підвищення ефективності використання персоналу.

Основними завданнями, які повинна виконувати стратегія підвищення ефективності використання персоналу, є:

- 1) підвищення рівня мотивації персоналу за допомогою матеріального й нематеріального стимулювання;
- 2) обов'язкове проведення своєчасного аналізу показників ефективності використання персоналу;
- 3) задіяння висококваліфікованих менеджерів, які будуть здатні ефективно організувати роботу персоналу;
- 4) розвиток інтелектуального капіталу підприємства та вкладання коштів у підвищення кваліфікації персоналу;
- 5) створення сприятливого психологічного клімату в колективі. Це також дасть поштовх до підвищення продуктивності праці;
- 6) створення ефективної системи організації праці на підприємстві;
- 7) впровадження ефективної системи контролю за результатами.

Механізм формування стратегії розвитку підприємства складається із семи етапів.

На першому формулюються місії підприємства, його основні цінності, принципи.

На другому етапі проводять аналіз зовнішнього середовища та самого підприємства, а також SWOT-аналіз, на основі якого визна-

чаються сильні й слабкі сторони підприємства та загрози й можливості зовнішнього середовища.

Для більш точного аналізу зовнішнього середовища підприємство може використати PEST-аналіз, який застосовують для дослідження тенденцій зміни макросередовища. Для аналізу мікросередовища підприємству доцільно скористатися SWOT-аналізом. Здійснюючи аналіз, дуже важливо пам'ятати про всі фактори, котрі впливають на вибір конкурентної стратегії.

Цей етап – один із найважливіших, оскільки об'єктивна оцінка самого підприємства, ситуації на ринку та його позиції на ньому дасть змогу точно визначити доцільну стратегію. Помилка на цьому етапі означатиме, що підприємство обере стратегію, яку воно буде не в змозі реалізувати.

Наприклад, іноді, під час проведення аналізу, не врахувавши всі фактори, підприємство обирає одну зі стратегій розвитку, у той час як воно ще не готове для цього. Це досить часто виникає під час виходу підприємства з кризи, коли позитивна тенденція вже зберігається, але цього недостатньо для переходу одразу до стратегії розвитку. У цьому випадку спочатку доцільно використати стратегію стабілізації, повністю вийти з кризи й після проведення повторного аналізу та врахування всіх факторів перейти до стратегії розвитку.

На третьому етапі здійснюється моделювання сценаріїв розвитку подій за використання різних стратегій. Після цього обирають найбільш сприятливий сценарій.

На четвертому етапі будують дерево цілей.

На п'ятому етапі на основі здійснених досліджень обирають найбільш доцільні стратегії та обґрунтовують стратегічний набір підприємства.

На шостому етапі складають стратегічний план підприємства, на основі якого формулюються тактичні й оперативні плани.

На сьомому етапі починається реалізація стратегічного плану. У процесі цього здійснюється постійний контроль за виконанням планів та необхідне регулювання.

Сьогодні в Україні з кожним днем посилюється конкуренція між підприємствами. У цих умовах правильно обрана стратегія допомагає фірмі вийти на бажану позицію на ринку та досягти власних цілей. Це стає можливим завдяки пристосуванню підприємства до навколишнього середовища, яке постійно змінюється, до розвитку нових технологій, а також завдяки ефективному використанню потенціалу.

Провівши дослідження, ми виявили, що основними вимогами до стратегії розвитку повинні бути такі:

- здатність швидко реагувати на зміну економічної ситуації всередині та за межами підприємства;
- урахування сфери діяльності, де досягається перевага;
- намагання не завищувати власні конкурентні переваги й не занижувати переваги конкурентів;
- забезпечувати наявність конкурентоспроможного потенціалу підприємства у виробленні товарів.

Основними вимогами до стратегії розвитку підприємства є забезпечення вчасної реакції до несприятливих умов навколишнього середовища й здатність підприємства виготовляти конкурентоспроможний товар. Якщо ці правила не виконуватимуться, то стратегія не працюватиме, вона просто буде непотрібною.

У цій роботі ми розглядаємо стратегію розвитку як одну з базових для підприємства. Її найдоцільніше використовувати після повного виходу підприємства з кризи, тобто у фазі «пожвавлення».

Стратегію розвитку для зручності можна поділити на дев'ять підтипів: стратегія розширення виробництва; виходу на нові ринки; підвищення якості продукції; покращення іміджу підприємства на ринку; стратегія диверсифікації; інтеграція підприємства; технологічний розвиток підприємства; стратегія розроблення інноваційної продукції; стратегія підвищення ефективності використання персоналу.

Для успішної реалізації стратегії розвитку доцільно неухильно дотримуватися послідовності етапів її впровадження.

Джерела та література

1. Фатхутдінов Р. Управління конкурентоспроможністю організації: підручник. 4-те вид., виправл. і доповн. Москва: Вид-во «Ескмо», 2013. 423 с.
2. Котлер Ф., Келлер К. Л. Маркетинг. Менеджмент [пер. с англ.] Санкт-Петербург: Питер: Мир книг, 2012. 814 с.
3. Портер М. Конкурентна стратегія: методика аналізу галузей і конкурентів / пер. з англ. Москва: Альпіна БізнесБукс, 2010. 454 с.
4. Сисоєва К. Фактори конкурентоспроможності підприємства: підходи і складові. *Економічні науки*. 2010. 12(73). С. 283–287.
5. Адаєва Т. Организационные факторы и резервы повышения конкурентоспособности предприятия. Пенза: Изд-во Пензен. гос. ун-та, 2011. 230 с.

6. Ершова Р. Конкурентные стратегии технологически ориентированных предприятий. Екатеринбург: Изд-во УГТУ, 2012. 230 с.
7. Пичурин И. Общая теория маркетинга. Екатеринбург: Изд-во УГТУ, 2011. 104 с.
8. Бортнік С. М., Маленицький Д. С. Забезпечення конкурентної стратегії підприємства та підходи щодо її вивчення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. № 7. (2016). С. 40–44.
9. Стрішенець О. М., Єлісеєва Л. В., Ліщук В. І. Економічна теорія: [навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл.]. Луцьк: СНУ ім. Лесі Українки, 2014. 210 с.

2.2. Державна політика регулювання діяльності регіональних ринків житлової нерухомості

Зважаючи на значну капіталоємність та важливу роль ринку нерухомості у відтворенні національного продукту країни, державне регулювання вказаного сегменту здійснювалося переважно з використанням застарілих державно-планових норм, створюючи таким чином умови для подальшої монополізації вітчизняного ринку нерухомості. На сьогодні реформаційні зрушення призводять до корінних змін у процесі реалізації державної політики впливу на одну зі складових частин, що формують сукупний національний продукт і національне багатство. Особливих змін у процесі реалізації державного впливу потребує власна житлова нерухомість, попит на яку завжди є нееластичним, що уособлює об'єкти проживання, відпочинку, культурного дозвілля тощо.

На сьогодні теоретичні та практичні рекомендації щодо державного регулювання ринку житлової нерухомості подавали такі вчені, як В. Бодров, С. Мочерний, С. Фесан. Водночас виклики часу та процеси інтегрування регіональних ринків у транскордонні світові кластерні угруповання ставлять нові завдання перед державними детермінантами впливу, у тому числі це стосується й регулювання ринків житлової нерухомості.

Мета цього підрозділу – дослідження особливостей державної політики щодо регулювання діяльності регіональних ринків житлової нерухомості.

Для цього потрібно виконати такі завдання:

- окреслення проблемних питань щодо функціонування регіональних ринків житлової нерухомості;
- характеристика чинних нормативно-правових основ ефективного розвитку житлової нерухомості;
- групування державних складників регуляційної політики в житловій сфері.

Активне функціонування ринків нерухомого майна – одна з основних умов стійкого розвитку як окремих регіонів, так і країни загалом. Цей розвиток напряму залежить від ефективного управління регіонами на місцевому, регіональному й, зрештою, національному рівнях. Під регіональним ринком нерухомості розуміємо систему відносин між його суб'єктами для забезпечення ефективного обігу об'єктів нерухомості між власниками на основі ціноутворювальних, соціальних, інвестиційних й інших регіональних особливостей.

Недосконалість фінансово-кредитної системи, загальний спад виробництва, падіння реальних доходів населення, посилення загальної диференціації гальмують розвиток регіональних ринків нерухомості, що призводить до зниження показників ефективної економіки.

Політика лібералізації прав власності на об'єкти житлової нерухомості спричинила розгалужену систему інститутів посередництва та створення відповідного інституційно-регульованого середовища. На сьогодні система реєстрації прав власності на нерухоме майно все ще характеризується обтяжливою й бюрократично ускладненою процедурою технічної інвентаризації нерухомості.

На жаль, реальний стан речей дає підставу виокремити низку проблем і складностей на шляху до ефективного функціонування регіональних ринків нерухомості. Насамперед, це нерівномірність розвитку сегментів ринків нерухомості в регіонах та недосконалість нормативно-правової бази, що мала б заборонити процес регулювання економічних відносин на ринку. Вагомим недоліком також залишається несприятлива атмосфера, що відображена в зниженні інвестиційного потенціалу юридичних осіб і появі кризових явищ в окремих регіонах країни. Окрім вищезазначеного, також низька інформативність щодо стандартів, критеріїв, законів функціонування ринку житлової нерухомості, відсутність досвідчених та підготовлених кадрів з управління роботи з персоналом значно зменшують ефективність його регулювання.

На думку А. М. Асаула, В. І. Павлова й інших учених, конкурентоспроможність нерухомості виступає індикатором виваженої державної регуляційної політики та сприйняття місцевого самоврядування. Ефективне державне регулювання неможливе через наявність таких умов:

– відсутність централізованого підходу, який проявляється в частковому (сегментному) регулюванні ринку нерухомості (земля, будівництво, спорудження об'єктів, ліцензування та реєстрація об'єктів);

– наявність значної кількості уповноважених контролюючих органів (Мінекономрозвитку України, Мін'юст України, Мінрегіонбуд України, НКЦП ФР України, Нацкомфінпослуг України, Держземагентства України);

– мораторій (заборона) продажу землі, що не лише суттєво гальмує розвиток, а й зменшує інвестиційну привабливість ринку нерухомості загалом.

Важливим видом нерухомості, котрий найбільше потребує якісного регулювання, залишається житлова нерухомість, яка характеризується своєю довговічністю й фундаментальністю, забезпечуючи при цьому одну з первинних потреб споживача. Також потрібно відзначити, що становище житлової нерухомості на регіональних ринках залежить від низки факторів: державної політики щодо приватизації; рівня інфраструктурного розвитку для існування та розвитку ринку; державної й регіональної політики управління нерухомістю; кліматичними, географічними, традиційними та політичними обставинами.

В Україні вже тривалий час відбувається становлення ринку житлової нерухомості, що розпочався в результаті приватизації у 2011 р. Понад 12 млн жителів України приватизували земельні ділянки загальною площею 4 млн га і 5 млн квартир та одноквартирних будинків [9]. Плутанина, що існує у відносинах прав власності, пояснюється неоднозначністю тлумачення в цивільному кодексі змісту рухомих та нерухомих речей серед об'єктів житлової нерухомості. До його змісту належать земельні ділянки й об'єкти, що розміщені на них, місце зміни яких або переміщення є неможливим [13].

Вищезазначена форма тлумачення не розмежовує наявні на сьогодні види нерухомого майна, що значно ускладнює процес оформлення відносин та права власності на цьому ринку. У чинних законодавчих актах по-різному трактують зміст поняття нерухомого майна:

– Закон України «Про іпотеку» нерухомим майном називає земельні ділянки, а також об'єкти, розміщені на них та нерозривно пов'язані з ними [2];

– Закон України «Про збір та обов'язкове державне пенсійне страхування» нерухомим майном називає жилий будинок або квартиру, або інший об'єкт, що підпадає під визначення першої групи основних

фондів згідно із Законом України «Про оподаткування прибутку підприємств» [3];

– Закон України «Про охорону культурної спадщини» нерухомим майном трактує об'єкт культурної спадщини, котрий не можна перенести без утрати його автентичності [4].

Державний реєстр прав й обмежень на об'єкти нерухомого майна функціонує на правових, економічних та організаційних засадах і включає такі види, як житлові будинки, квартири, будівлі, у яких розміщені об'єкти, призначені для перебування людини, зосередження рухомого майна, збереження матеріальних цінностей, здійснення виробництва тощо; інженерні споруди, гідротехнічні – земельні поліпшення, що не належать до будівель і приміщень, призначені для виконання спеціальних технічних функцій; приміщення – частина внутрішнього об'єкта житлових будинків, будівель, квартир, обмежені будівельними елементами [5].

Невпорядкованість економічних відносин та стихійність протікання угод, відсутність професійної ріелторської й технічної інфраструктур на ринку нерухомості на сьогодні включає два основні моменти державного регулювання: державні та інші нормативні акти; державні й місцеві органи влади.

Основними цілями державного регулювання регіональних ринків житлової нерухомості є збільшення прибутковості об'єктів нерухомості; раціональне та ефективне використання об'єктів житлової нерухомості; розширення обігу об'єктів нерухомості; підвищення інвестиційної привабливості економіки загалом; проведення ефективних земельно-житлових реформ на основі їх спеціалізації.

Процес державного регулювання будь-якого сегменту економіки складається в основному з двох методів: прямого (адміністративного) втручання й непрямого (опосередкованого). Плацдармом для реалізації економічних методів регулювання виступають політичні, соціальні та світові тенденції розвитку господарських систем.

До методів прямого (адміністративного) регулювання належать зонування міського простору й державний кадастровий облік; операції з об'єктами нерухомості; державна реєстрація прав на нерухомість; її оподаткування.

До непрямих (опосередкованих) методів потрібно відносити забезпечення належного інфраструктурного обслуговування; доступність фінансово-кредитного обслуговування в ролі іпотечного кредитування; сприяння підвищенню рівня інфраструктурної привабливості регіо-

нальних ринків житлової нерухомості; упровадження диференційованих податкових ставок залежно від рівня інвестиційної ваги об'єкта нерухомості; прозоре й сприятливе нормативно-правове функціонування ринку житлової нерухомості [12].

Один із важливих кроків покращення житлової нерухомості – національна стратегія житлового будівництва, мета якої – узгодження регіональних стратегій житлового будівництва, розроблених для забезпечення соціальних потреб за певними територіями. На переконання В. І. Воськало, національна стратегія житлового будівництва – це інноваційний документ, який повинен відрізнятися від наявних двійним призначенням: по-перше, це призначення полягає в сприянні розвитку регіональних ринків житлової нерухомості як сукупність об'єднаних галузей і сфер економіки для стабільного економічного зростання нації загалом та тамування потреб соціуму в житлових ресурсах [11]. Від цих завдань залежатимуть успішність будівельної галузі України й надійність житлової нерухомості. Стратегічною ціллю першого призначення є збереження сфери будівництва та робочих місць з подальшим його відтворенням у наступні роки.

За другим призначенням потрібно визначити обсяги регіональних ринків нерухомості, їхню територіальну розміщеність, створити умови сприятливого фінансового забезпечення й моніторингу поширення будівництва регіональних об'єктів житлової нерухомості. Стратегічна мета другого призначення – урахування методу сегрегації в контексті формування соціальної безпеки в суспільстві.

Сегрегація – це бажання окремих осіб чи груп людей одержати житло того чи іншого розміру, особливої якості у визначеному територіальному місці. Результат сегрегації – будівництво дешевого, часто неякісного, із низьким рівнем забезпечення потреб мешканців житла. Прикро відзначати, але низькі норми новозбудованих будівель відображаються в нормативно-правових актах, зокрема в Постанові Кабінету Міністрів України від 19 березня 2008 р. № 219 «Про встановлення тимчасових мінімальних норм забезпечення соціальним житлом», що визначає мінімальні норми забезпечення соціальним житлом на одну особу: у гуртожитках – 6 м² ; у квартирах соціального характеру – 22 м² на одну особу.

У світі ж цей показник має такий вигляд: в Угорщині – 39 м² на людину, у Німеччині – 47 м²; у США – 60 м². На переконання урядів вищезазначених держав, щільність проживання є осередком соціальних

конфекцій, нервового напруження, криміногенних ситуацій і збільшення злочинності в цілому.

Тому в національній стратегії, передусім, мало би бути вирішено компромісне питання щодо забезпеченості житловими якісними ресурсами з дотриманням соціальної безпеки [12]. На сьогодні національні стратегії розвитку житлової нерухомості отримали практичне втілення в програмах національного та регіонального розвитку будівництва.

Спільними рисами для будь-яких програм є поєднання різних джерел фінансування і їх реалізації. Здебільшого це полягає у використанні позабюджетних коштів та підтримці фінансової допомоги юридичних і фізичних осіб. У результаті цих програм удалося досягти таких соціально-економічних результатів: реалізацію державної політики в галузі житлового будівництва; забезпечення житлом соціально незахищених верств населення; збільшення інвестиційного клімату; завершення та здачу в експлуатацію розпочатих об'єктів житлової нерухомості.

Таблиця 2.4

**Динаміка іпотечного кредитування за регіонами за 2009–2016 рр.,
млн грн**

Регіон	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Західний регіон								
Волинська	1945	1627	1302	793	726	911	817	808
Рівненська	1914	1614	1164	746	749	892	822	761
Львівська	4983	3976	3560	2563	2023	2151	2576	2602
Тернопільська	1562	1173	867	553	527	648	638	745
Хмельницька	2312	1745	1405	943	919	1157	946	926
Закарпатська	2948	2173	1886	1382	1319	1879	1723	1860
Івано-Франківська	2320	1843	1555	1026	903	1145	888	768
Чернівецька	1929	1253	1044	680	669	906	795	714
<i>Усього за регіоном</i>	<i>19 913</i>	<i>15 404</i>	<i>12 783</i>	<i>8686</i>	<i>7835</i>	<i>9689</i>	<i>9205</i>	<i>9184</i>
Центральний регіон								
Київська	39 910	35 026	34 392	25 402	21 056	28 336	22 190	22 430
Житомирська	2256	1723	1361	835	765	1051	1051	941
Вінницька	2891	2222	1751	1044	995	1266	1176	1135
Черкаська	1896	1471	1098	481	630	866	808	728
Кіровоградська	1196	947	681	485	439	542	378	394
<i>Усього за регіоном</i>	<i>48 149</i>	<i>4 1389</i>	<i>39 283</i>	<i>28 247</i>	<i>23 885</i>	<i>32 061</i>	<i>25 603</i>	<i>25 628</i>

Закінчення таблиці 2.4

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Північний регіон								
Чернігівська	1221	950	763	481	457	661	690	645
Сумська	1304	1113	829	489	486	574	568	496
Полтавська	2177	1744	1377	931	836	1035	911	837
Харківська	8528	6770	6053	3038	3011	3910	3593	3343
<i>Усього за регіоном</i>	<i>13 230</i>	<i>10 577</i>	<i>9022</i>	<i>4939</i>	<i>4790</i>	<i>6180</i>	<i>5762</i>	<i>5321</i>
Південний регіон								
Одеська	16 211	13 999	11 903	6777	6018	8857	6607	6847
Миколаївська	2789	2302	1864	1028	960	1285	1047	1039
Херсонська	2318	1977	1600	1045	962	1983	1583	1463
АР Крим	4938	4322	3641	2377	2315	20	32	1
<i>Усього за регіоном</i>	<i>26 256</i>	<i>22 600</i>	<i>19 008</i>	<i>11 227</i>	<i>10 255</i>	<i>12 145</i>	<i>9269</i>	<i>9350</i>
Східний регіон								
Дніпропетровська	10 725	8920	7525	4260	4116	5361	4957	5183
Запорізька	4073	3178	2549	1436	1461	2033	1721	2004
Донецька	8075	6656	5564	3128	2880	3493	2800	2815
Луганська	2534	2003	1698	1036	1048	1196	898	778
<i>Усього за регіоном</i>	<i>25 407</i>	<i>20 757</i>	<i>17 336</i>	<i>9860</i>	<i>9505</i>	<i>12 083</i>	<i>10 376</i>	<i>10 780</i>
Усього по Україні	132 757	110 725	97 431	63 158	56 270	72 156	60 215	60 265

* Розроблено авторами на основі джерела [1].

Окрім того, існують програми забезпечення житлом сільського населення, молоді, а також учасників антитерористичної операції. Свідченням затребуваності різних спеціалізованих програм, що сприяють розвитку національного й регіональних ринків нерухомості, є стабільна тенденція показників щодо кредитування об'єктів нерухомого майна (таблиця 2.5).

Таблиця 2.5

**Динаміка наданих кредитів за цільовим спрямуванням у період
2006–2016 рр., млн грн**

Рік	На придбання, будівництво, реконструкцію нерухомості	Іпотечне кредитування
1	2	3
2006	20 412	20 523
2007	40 778	73 084

Закінчення таблиці 2.5

1	2	3
2008	88 352	143 416
2009	98 792	132 757
2010	81 953	110 725
2011	70 447	97 431
2012	58 427	63 158
2013	51 447	56 270
2014	71 803	72 156
2015	66 169	60 215
2016	58 549	60 265

* Розроблено авторами на основі джерела [1].

Генеруючи державну політику регулювання регіональних ринків нерухомості, удається досягти таких соціально-економічних ефектів, як:

1. Соціалізація умов для всіх верств населення.
2. Надання субсидій, пільгових кредитів, що сприятимуть молодим сім'ям у спорудженні й купівлі житла, а також покращенню вже наявного житлового фонду.
3. Упровадження системи економічних і фінансових важелів задля будівництва, реконструкції та утримання житла.
4. Створення відповідного житлово-інфраструктурного забезпечення.
5. Реконструкція й модернізація морально застарілого житлового фонду.
6. Сприяння процесу застосування інноваційних шляхів і методів задля підвищення якості та збільшення окупності.

Зважаючи на те, що впровадження інноваційних методів у житлове будівництво відбувається досить швидко в країнах Західної Європи, цей досвід відбився і в нашій державі, хоча й упроваджується він досить повільними темпами. Для цього в межах національних і регіональних програм розвитку потрібно впроваджувати інновації за такими напрямками, як:

- будівельні матеріали та сучасні технологічні новинки;
- інноваційно-прогресивні архітектурні забудови міст, ландшафтні рішення;
- енергоощадні будівельно-технічні засоби й експлуатаційні установи;
- автомобільна інфраструктура та споруди на дорогах;
- інженерні мережі й обладнання;

– екологічна безпека на будівництві з дотриманням усіх норм і правил безпеки праці.

Джерела та література

1. Грошово-кредитна та фінансова статистика. *Національний банк України*. URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=27843415#top.
2. Закон України «Про іпотеку» від 05.06.2003 №898-IV. *Офіційний вісник України від 25.07.2003 р. № 28. С. 56.*
3. Закон України «Про збір та обов'язкове державне та пенсійне страхування». *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>
4. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 №1805-III. *Офіційний вісник України від 21.07.2000 р. № 27. С. 32.*
5. Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 01.07.2004 №1952-IV. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
6. Павлов К. В. Формування конкурентних відносин на регіональних ринках житлової нерухомості. *Збірник наукових праць «Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України». Механізм регулювання регіонального розвитку в Україні: [зб. наук. праць]/НАН України, Ін-т регіональних дослідж. Львів, 2014. Вип. 3 (107). С. 493–500.*
7. Павлов К. В. Регулювання інвестиційно-житлових відносин в Україні: монографія. Рівне: НУВГП, 2013. 250 с.
8. Павлов К. В., Величко М. О. Стан та перспективи інвестицій нового розвитку міста Луцьк. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Серія «Економічні науки»*. 2011. № 22 (219). С. 25–30.
9. Проблеми законодавчого регулювання ринку нерухомості. *Офіційний сайт Рахункової Палати України*. URL: <http://www.kum.gov.ua>
10. Стрішенець О. М., Єлісеєва Л. В., Ліщук В. У. Економічна теорія: [навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл.] Луцьк: СХУ ім. Лесі Українки, 2014. 200 с.
11. Стрішенець О. М., Павлов К. В. Особливості конкурентних відносин на регіональних ринках нерухомості. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка»*: зб. наук. праць. Вип. 1 (47). Т. 2. Ужгород, 2016. С. 35–38.

12. Фесак Сергій. Ринок нерухомості, як об'єкт державного регулювання в Україні. *Держава і ринок*. С. 147–154.
13. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. *Офіційний вісник України* від 28.03.2003 р. № 11. С. 7.

2.3. Прикладні аспекти аналізу ринку нафти в Україні

Нестабільність нафтового ринку впливає на рівень національної енергетичної безпеки країни. Аналіз та визначення проблем функціонування ринку нафти сприятимуть пошуку способів забезпечення енергетичної стабільності й незалежності.

Прикладні аспекти організації, функціонування та регулювання ринку нафтопродуктів розглядали такі науковці, як В. Бурлака, О. Гудаків, М. Дорожкіна, Р. Іванух, М. Ковалко, О. Когут, В. Кравченко, А. Лосицький, А. Остапко, О. Соскін, А. Стасенко, Н. Тимохіна, Т. Туниця, Р. Шерстюк, О. Шпак.

Україна розвідує та видобуває власну нафту, проте більшість нафтопереробних і нафтохімічних заводів працює на привозній сировині. Власною нафтою український ринок забезпечують переважно Карпатський, Подільський, Степовий регіони.

У загальній структурі видобутку нафти найбільшою (80–85 %) є частка Подільського та Степового регіонів.

У незалежній в Україні нараховується шість основних нафтопереробних заводів (НПЗ): Лисичанський, Одеський, Кременчуцький, Херсонський, Львівсько-Дрогобицький, Надвірнянський. Через застарілість технології рентабельність родовищ й українських заводів є низькою [7].

В Україні існує дещо несприятлива економічна ситуація, адже, володіючи навіть деякими потужностями для виробництва нафтопродуктів, вітчизняні заводи все-таки простоюють. Через незначний видобуток нафти в Україні обсяги її переробки значною мірою залежать від обсягів імпорту. Поступове скорочення видобутку власної нафти з моменту отримання незалежності нашою державою призводить до ще більшого занепаду нафтової промисловості.

Подальший продуктивний розвиток нафтової промисловості в Україні потребує вирішення значної кількості питань. Одне з найголовніших – це пошук способів збільшення обсягів видобутку української сировини нафти. Окрім того, застарілим є основний фонд більшості свердловин і технологічного обладнання. Дуже низький технічний рівень

виробництва нафтопереробної промисловості, недосконалість та не-ефективні технологічні схеми НПЗ, випуск неякісних нафтопродуктів дуже забруднюють навколишнє середовище й погіршують екологічну ситуацію країни. Збалансоване використання природно-ресурсного потенціалу з максимальним використанням її геологічного положення забезпечить ефективну економіку та конкурентоспроможність товарів на світовому ринку.

Незважаючи на певні поклади нафти, видобуток України, як зазначалося, постійно зменшується. Починаючи з 1990 р., у країні щорічно відчувається дефіцит продуктів переробки нафти (бензину, дизельного палива, мазуту, продуктів нафтохімічної промисловості) [7].

До головних причин такої енергетичної ситуації належать:

- недостатній обсяг видобутку нафти з українських нафтових родовищ, які не забезпечують потреби та спонукають до збільшення імпорту нафти;

- неефективне й нераціональне використання нафтопродуктів підприємствами, котрі належать до різних галузей економіки, що перевищує їхні сукупні витрати на одиницю продукції в 1,5–2 рази, порівняно з витратами енергоресурсів аналогічних підприємств економічно розвинутих країн;

- брак коштів для своєчасного ремонту й відновлення основних засобів переробки та транспортування нафти й нафтопродуктів;

- нерентабельна робота українських нафтопереробних підприємств, на яких ефективність переробки нафти становить близько 50 %, замість можливих 80–90 % [1].

В Україні діє близько 200 родовищ, котрі промислово розробляються, що є базою нафтогазової промисловості, у дослідницькій промисловій експлуатації перебуває багато нафтових родовищ. Найперспективнішим за видобутком нафти й газу вважається Донецько-Придніпровський регіон, у якому зосереджено близько 85 % ресурсів вуглеводнів країни [10]. Проте все ж поки що Україна не спроможна не лише експортувати нафту на світовий ринок, а й задовольнити внутрішній попит. Також така ситуація спричинена переважно недостатністю коштів та модернізацією технологій не лише для видобутку, але й для нафтопереробної промисловості.

Україна має значний потенціал збільшення запасів нафти за рахунок родовищ, які ще не розроблені. Майбутні відкриття рідких корисних копалин можуть скласти близько 210 млн т сирової нафти. За оцінками Міністерства палива та енергетики, велика частина не-

відкритих нафтових ресурсів міститься в береговій зоні палеозойської системи Дніпровсько-Донецького басейну. Завдяки своїм ресурсам, Україна може в майбутньому збільшити власний видобуток удвічі [10].

Незважаючи на важковидобувний характер цього ресурсу, національна нафтогазова галузь належатиме до однієї з найрентабельніших. На виконання цих завдань спрямовано державну програму «Освоєння вуглеводневих ресурсів українського сектору Чорного й Азовського морів» [3].

Потенційні запаси енергоресурсів на українському шельфі Чорного моря, за даними Державної служби геології та надр України, оцінюються у 2,3 млрд тонн умовного палива, що становить близько 40 % усіх енергетичних запасів України. Але при цьому їх поклади на шельфі розвідані лише на 45 %.

Єдиною українською державною компанією, яка виконує весь комплекс робіт щодо розвідки й видобутку енергоресурсів на шельфі, є ДАТ «Чорноморнафтогаз» – дочірня компанія НАК «Нафтогаз України». Спроба залучити іноземні інвестиції зі США для пошвидшення ведення робіт на Прикерченській ділянці шельфу у 2007 р. була невдалою. Потрібно зазначити, що підприємство веде розробку родовищ на глибині моря, яка не перевищує 70 м, у той час як найперспективніші нафтогазові структури лежать на глибині 1,5–2 тис. м.

Станом на 2012 р. у розпорядженні ДАТ були лише дві плавучі платформи, виготовлені в 70-х рр. Також у 2012 р. зафіксовано, що на балансі «Чорноморнафтогазу» на шельфі Чорного й Азовського морів є 17 родовищ, 11 із яких – газові, чотири – газоконденсатні й два – нафтові [3]. Фактично на шляху розвитку, а не занепаду, який простежено зараз, нафтової й нафтопереробної промисловостей, постає одне надважливе питання, пов'язане з фінансування і значним оновленням технологічної бази.

На підставі дослідження О. Соскіна занепад українських нафтопереробних заводів є катастрофічним [15].

Практично станом на 2015 р. в Україні залишився лише один функціонуючий нафтопереробний завод – Кременчуцький, – який належить АТ «Укрнафта».

Зупинка українських нафтопереробних заводів пов'язана також із невідповідністю вимогам міжнародних стандартів. Ступінь очищення нафти при отриманні світлих продуктів коливалася від 47 % на Херсонському й 54 % – на Одеському нафтопереробних заводах до 70 % – на Лисичанському та Кременчуцькому (станом на 2016 р.). Для порів-

няння: цей відсоток за цей період у Білорусі – 75 % і близько 90 % – у країнах Західної Європи.

Уряд періодично накладав обмеження на вміст сірки для покращення якості нафти, проте робота над прийняттям міжнародних стандартів і гармонізацією законодавства просувається дуже повільно. Також в Україні обмаль лабораторій, які можуть виконувати аналіз на визначення якості нафтових ресурсів і нафтопродуктів.

О. Соскін розглядає два взаємопов'язані способи підвищення продуктивності вітчизняної нафтової промисловості (ефективне державне регулювання та реприватизації заводів нафтової й нафтопереробної промисловостей) [15].

Наявні потужності на сьогодні дають змогу повністю забезпечувати потреби економіки України в бензині, дизельному паливі, мазуті та дають ще понад 50 видів продукції нафтопереробки й нафтохімії, а також уможливають постачання значної їх кількості на експорт. Україна має досить вигідне геополітичне положення та є транзитною державою, що потрібно адекватно використовувати в процесах інтеграції у світову економічну систему. У нашій країні потужна нафтотранспортна система, через яку відбуваються подача нафти внутрішнім споживачам і її транзит – переважно до країн Центральної й Західної Європи.

Транзит нафти до Європи в останні роки становив 32–33 млн т на рік. Нафтотранспортна система України включає 18 магістральних нафтопроводів загальною протяжністю 4578,6 км, річна пропускна здатність яких складає на «вході» 114 млн т, на «виході» – 56,3 млн т на рік. За необхідності, система нафтогонів здатна в повному обсязі забезпечити потреби НПЗ, виходячи з їх максимальної проектної потужності. Українську систему нафтопроводів потрібно довести до стану, який відповідає міжнародним стандартам, що передбачає впровадження нових технологій транспортування нафти та нафтопродуктів [14].

Стратегічними напрямками розвитку нафтотранспортної системи є:

- нарощування її транзитного потенціалу, який має не лише економічне, а й політичне значення для нашої держави;
- підтримання системи на високому технічному рівні для забезпечення її високої надійності й конкурентоспроможності;
- інтеграція в загальноєвропейську мережу нафтопроводів.

У контексті останнього стратегічного напрямку актуалізовано питання входження України в регіональні інтеграційні угруповання. Ми вважаємо, що для розвитку нафтового та нафтопереробного бізнесу

України характерне формування інтеграційних угруповань за схемою «знизу–догори», коли домовленостям між країнами передують тривалі періоди розвитку міжнародних економічних зв'язків на рівні підприємств, фірм, корпорацій.

За допомогою розвитку економічних зв'язків переважно на корпоративному рівні відбувається вивчення, пристосування та вдосконалення політико-правового, економічного, соціально-культурного й інфраструктурного середовищ. Потрібно посилювати взаємозв'язки між країнами, створюючи інтеграційні угруповання, визначивши найпріоритетніші зони, удосконалюючи законодавчу базу та проводячи чітку політику в державі.

Оскільки нафтопереробний бізнес априорі вважається міжнародним, то для його розвитку в Україні потрібно поширювати інтеграційні процеси за допомогою об'єднання основних циклів функціонування ринку нафти й нафтопродуктів (видобуток нафти, включаючи також нафту власного видобутку, транспортування, переробку й продаж нафтопродуктів). Нафтопереробний бізнес має розвиватися та ефективно функціонувати за умов відсутності необґрунтованого політичного впливу та контролю.

До потенційних експортерів нафти в Україну можна віднести традиційні Росію й Казахстан, а також Азербайджан і Туркменію. На сьогодні існує тенденція підвищення цін на нафтопродукти в Україні, що зумовлюється підвищенням світових цін на нафту та експортного мита з Росії, залізничних тарифів на перевезення нафти, сезонним підвищенням попиту на нафтопродукти тощо. Суттєвим важелем впливу на формування цін на пальне може стати створення його стратегічного резерву. Недоліком нафтопровідної системи України є те, що зовнішніми надходженнями сировини вона пов'язана лише з російською нафтогінною системою, а це призводить до монопольного становища Росії у сфері постачання нафти в Україну та її транзиту.

У таких умовах заходи з диверсифікації джерел її надходження повинні розглядатися як ключовий елемент національної безпеки держави й створення умов для стабільної роботи та розвитку ПЕК. Географічне положення України дає змогу залучити різноманітні джерела постачання нафти незалежними шляхами з Азербайджану, Казахстану, Туркменистану, країн Близького й Середнього Сходу тощо, при цьому суттєво посиливши роль держави-транзитера між нафтовидобувними регіонами країн Каспійського краю та важливими ринками збуту в Європі.

Передбачено збільшення завантаженості системи нафтопроводів до 2015 р. до 65 млн т на рік, до 2019 р. – до 70 млн т на рік, на наступні роки – збереження обсягів транспортування нафти або їх поступове зменшення.

Будівництво нафтопроводу Броди–Плоцьк–Гданськ та поетапна реалізація проекту ЄАНТК необхідні для забезпечення транспортування нафти з країн Каспійського регіону (Казахстан, Азербайджан) і країн Персидської затоки (Іран, Ірак тощо) до 2019 р. до 10 млн т, до 2020 р. – до 20 млн т. Згодом можливе збільшення обсягів транспортування системою Одеса–Броди до проектної потужності 40 млн т на рік.

Перехід нафтопроводу Одеса–Броди на роботу в аверсному режимі дасть змогу здійснювати постачання нафти в Україну з інших країн Каспійського регіону, а також з Іраку, Ірану, країн Північної Африки та ін., оминаючи Босфор. Для забезпечення поставок нафти з Іраку потрібно прокласти в Туреччині нафтопровід Джейхан–Самсун.

У цьому нафтопроводі зацікавлені не лише Україна, але й країни Чорноморського басейну й учасники ЄАНТК, Польща, Словаччина, Молдова та ін. держави. Польща, США, Казахстан, Азербайджан, Хорватія підтверджують свою готовність спільно працювати над реалізацією проекту Одеса–Броди–Плоцьк–Гданськ у напрямі його головного призначення, потрібно проводити переговори з Чехією та Словаччиною. Повинні бути конкретні домовленості з потенційними постачальниками й споживачами. Це слід робити якнайшвидше, оскільки існують альтернативні трубопроводи або проекти (наприклад Бургас–Александрополіс) [14].

Перевагами будівництва нафтопроводу Одеса–Броди на сьогодні є:

1. Легка й малосірчана каспійська нафта. Потенційно вона може стати конкурентом важкої та сірчатої Urals, яку експортує Росія.

2. Цей нафтопровід стратегічний для країни. Рентабельність поставок підтверджується, оскільки витрати удвічі нижчі від традиційного шляху доставки з російського порту Новоросійськ.

3. З'являється можливість транспортувати нафту екологічно чистими шляхами, розвантажується Босфор.

4. На сьогодні економічний і фінансовий ефект можливо отримувати лише за реверсного напрямку (Броди–термінал «Південний»).

Серед недоліків будівництва нафтопроводу Одеса–Броди можна назвати такі:

1. Відсутність реальних інвестицій на добудову нафтопроводу Броди–Плоцьк (вартість – близько 500 млн євро, термін добудови – 3–4 роки). ЄС пообіцяла виділити 2 млн дол.

2. Каспійська нафта дорожча, усі європейські НПЗ пристосовані до переробки важкої та сірчаної Urals, яку експортує Росія.

3. Недостатній обсяг видобутку нафти в країнах Каспійського басейну.

4. На сьогодні роблять ставку на альтернативний нафтопровід Баку–Тбілісі–Джейхан.

5. У разі роботи нафтопроводу Киркук–Юмурталік (Туреччина, район порту Джейхан) Туреччина стане транзитною державою для постачання нафти як із Каспійського регіону, так і з Персидської затоки до Європи. Потужність цього нафтопроводу, а також здатність портів Західної Туреччини приймати танкери водотоннажністю понад 500 тис. т роблять цей маршрут більш привабливим для інвестицій, ніж Одеса–Броди.

6. Факт завантаження нафтопроводу Одеса–Броди азербайджанською нафтою досить сумнівний.

7. Ситуація, пов'язана з приватизацією двох українських НПЗ (Дрогобицький та Надвірнянський), здатних забезпечити споживання нафти з Одеса–Броди, також вносить незрозумілість у перспективи роботи нафтопроводу.

Після 2018 р. може виникнути ризик поступової втрати транзиту російської нафти, тому реалізація проекту ЄАНТК – основний стратегічний напрям розвитку транзитного потенціалу України. Розширення проекту ЄАНТК передбачено у варіанті Тенгіз–Броди–Плоцьк–Гданськ–Вільгельмсхафен. Перспективу залучення проектів експорту нафти з Іраку до проекту ЄАНТК розглядаємо в контексті домовленостей України та Польщі щодо співробітництва підприємств нафтогазових комплексів двох країн [21].

Україна належить до країн із дефіцитом власних природних вуглеводневих ресурсів і задовольняє потреби в газі за рахунок власного видобутку на 23–25 %, у нафті – на 12–15 %.

Частка нафти й природного газу в загальному балансі використання первинних енергоресурсів України становить 61 %. Пріоритетний енергоресурс – природний газ, його частка в енергобалансі – 41–43 %.

За період 2012–2015 рр. Нафтогаз України збільшив кількість постачальників з 1 до 14. Станом на 2016 р. Нафтогаз став чистим донором Державного бюджету України, навіть з урахуванням прямих субсидій населенню. Прогнозовано, що у 2016 р. державний бюджет отримає від групи Нафтогаз на 25 млрд грн більше податків, ніж витратить на субсидії населенню [11].

За оперативними даними Міністерства енергетики та вугільної промисловості, Україна у 2016 р. скоротила обсяг видобутку нафти й газового конденсату до 2,237 млн т (на 7,5 % менше, ніж у 2015 р.), у т. ч. нафти – 1,597 млн т (на 9,8 % менше). Видобуток газового конденсату знизився на 2,5 % (на 16,1 тис. т) – до 640 тис. т.

На рис. 2.1 подано діаграму видобутку нафти та газового конденсату в Україні.

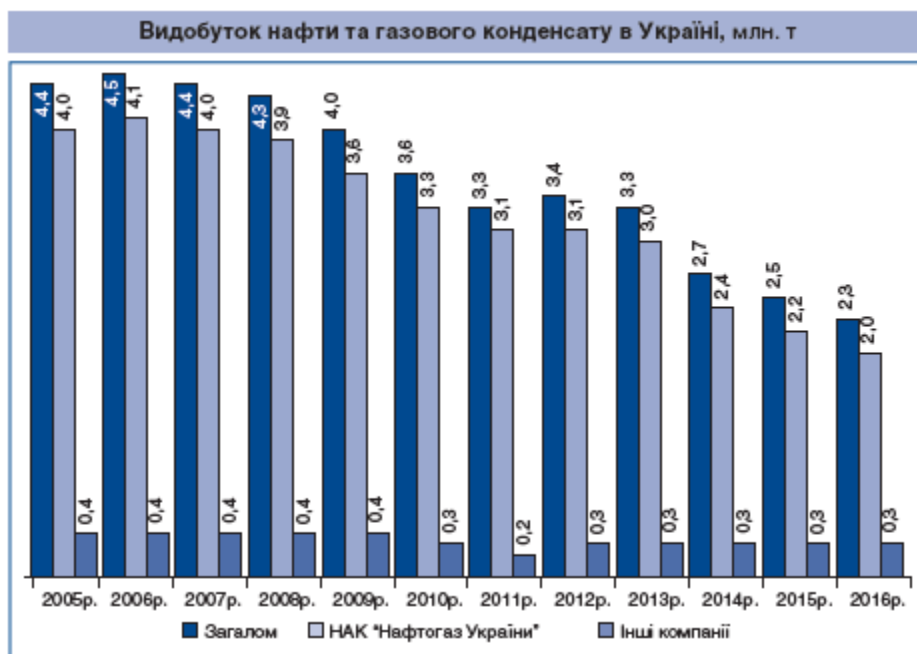

Рис. 2.1. Видобуток нафти та газового конденсату в Україні

Можливості нарощування обсягів видобутку обмежені через те, що основні родовища в Україні вичерпуються, а потенційні джерела збільшення видобутку нафти для внутрішнього ринку не освоюються через відсутність інвестицій. Загалом, за останні 10 років видобуток української нафти знизився на 45 %. Зауважимо, що видобуток нафти на материковій частині території України у 2015 р. скоротився на 10,9 % (на 221,1 тис. т), порівняно з 2014 р., – до 1,806 млн т, газового конденсату – на 6,8 % (на 48,1 тис. т) – до 656,1 тис. т.

Близько 90 % вітчизняного видобутку нафти й газового конденсату припадає на групу компаній НАК «Нафтогаз України». Так, підприємства НАК «Нафтогаз України» у 2016 р. скоротили видобуток нафти на 8,8 % (на 148,7 тис. т) – до 1,546 млн т, газового конденсату – на 6,7 % (на 32,7 тис. т) – до 454 тис. т, у т. ч. ПАТ «Укрнафта» (на компанію припадає близько 70 % усього видобутку нафти та газового конденсату в Україні) знизило видобуток нафти на 8,4 % (на 132,2 тис. т) – до 1,445 млн. т, газового конденсату – на 21,5 % (на 20,0 тис. т) – до

73,1 тис. т, ПАТ «Укргазвидобування» скоротило видобуток нафти на 14 % (на 16,5 тис. т) – до 101,5 тис. т, газового конденсату – на 3,3 % (на 12,8 тис. т) – до 380,9 тис. т.

Інші наявні нафтогазовидобувні компанії у 2016 р. знизили видобуток нафти на 54,5 % (на 60,2 тис. т) – до 50,3 тис. т, але збільшили видобуток газового конденсату на 9,9 % (на 16,7 тис. т) – до 186 тис. т.

Найбільшими приватними видобувачами нафти з газоконденсатом в Україні у 2016 р., зокрема, стали ПрАТ «Нафтогазвидобування» – 55,502 тис. т (+ 23,4%), ПрАТ «Природні ресурси» – 40,879 тис. т (-11,3 %), СП «Полтавська ГНК» – 40,782 тис. т (+11,1%), ЗАТ «ДК “Укрнафтобуріння”» – 28,754 тис. т (-5,2 %), ТОВ «Еско-Північ» – 22,071 тис. т (+5,2 рази) і СП «Бориславська нафтова компанія» – 9,123 тис. т (-14,2 %), ПрАТ «Девон» – 7,865 тис. т (+0,9 %), ТОВ «Східний геологічний союз» – 5,641 тис. т (+2 %), ТОВ «Системойлінжиніринг» – 5,083 тис. т (+11,4 рази), ПрАТ «Укргазвидобуток» – 3,814 тис. т (+3,3 %) (табл. 2.6).

Як очевидно, загальні показники видобутку нафти та газового конденсату найбільшої компанії-видобувача ПАТ «Укрнафта», порівняно з 2015 р., знизилися.

Серед головних причин – неналежний рівень інвестування в обслуговування, модернізацію обладнання й буріння нових свердловин. Інвестиційні можливості компанії були обмежені, передусім, через високі ставки рентної плати на видобуток нафти та газового конденсату.

Крім того, не прийнято рішення про початок досудової санації, план якої запропоновано керівництвом ПАТ «Укрнафта» для погашення заборгованості.

Зазначимо, що компанія має досить великий податковий борг, який, станом на 1 січня 2017 р. склав 12,5 млрд грн (з урахуванням штрафів і пені, нарахованих Державною фіскальною службою України).

Зростання боргу ПАТ «Укрнафти» перед державним бюджетом є наслідком непогашення боргів, сформованих через зростання дебіторської заборгованості з боку ряду партнерів компанії, а також низькі ціни на нафту, які обмежили дохід компанії.

Загалом найбільший борг компанії простежено за несплатою рентної плати за користування надрами для видобування природного газу, податку на прибуток, а також податку на додану вартість. Серед причин цього – системне недофінансування розвідувальних і бурильних робіт. А в останні три роки додалися високі рентні ставки на видобуток нафти.

Таблиця 2.6

**Видобуток нафти та газового конденсату у 2016 р.
(за компаніями), тис. т**

Показники	2016р.	2015р.	2016р. до 2015р., %
Видобуток нафти та газового конденсату, в т.ч.:	2 237,000	2 418,400	92,5
НАК "Нафтогаз України", з них:	2 000,390	2 182,200	91,7
• ПАТ "Укрнафта"	1 517,980	1 670,660	90,9
• ПАТ "Укргазвидобування"	482,410	511,580	94,3
Інші підприємства, з них:	236,250	236,160	100,0
• ПрАТ "Природні ресурси"	40,879	46,016	88,8
• ПрАТ "Нафтогазвидобування"	55,502	40,564	136,8
• СП "Полтавська ГНК"	40,782	36,708	111,1
• ЗАТ "ДК "Укрнафтобуріння"	28,754	30,347	94,8
• СП "УкрКарпатОйл ЛТД"	0,000	28,835	0
• Регал Петролеум Корп.ЛТД	11,203	12,006	93,3
• СП "Бориславська нафтова компанія"	9,123	10,634	85,8
• ПрАТ "Девон"	7,685	7,620	100,9
• ТОВ "Східний геологічний союз"	5,641	4,750	118,8
• ТОВ "Еско-Північ"	22,071	4,211	524,1
• ПрАТ "Укргазвидобуток"	3,814	3,691	103,3
• ТОВ "Сіріус-1"	0,000	2,618	0
• ТОВ ВКФ "Діон"	1,133	2,226	50,9
• ТОВ "Сахалінське"	0,483	1,750	27,6
• ТОВ "Пром-енерго продукт"	1,845	1,592	115,9
• ТОВ "Пласт"	0,768	0,968	79,3
• ТОВ "Перша українська газонафтова компанія"	0,881	0,646	136,4
• ТОВ "Рожнятівнафта"	0,459	0,472	97,2
• ТОВ "Системойлінжиніринг"	5,083	0,447	1 137,1
• ПрАТ "Техноресурс"	0,037	0,032	115,6
• НАК "Надра України"	0,008	0,027	29,6
• ТОВ "Нафтогазпромислова геологія"	0,095	0,000	0,1
Видобуток нафти, у т.ч.:	1 596,700	1 771,100	90,2
НАК "Нафтогаз України", з них:	1 546,400	1 695,300	91,2
• ПАТ "Укрнафта"	1 444,880	1 577,360	91,6
• ПАТ "Укргазвидобування"	101,540	117,960	86,1
Інші підприємства, з них:	50,294	75,808	66,3
• СП "Полтавська ГНК"	34,331	29,463	116,5
• СП "УкрКарпатОйл ЛТД"	0,000	28,835	0,0
• СП "Бориславська нафтова компанія"	9,123	10,634	85,8
• ТОВ "Східний геологічний союз"	5,331	4,707	113,3
• ТОВ ВКФ "Діон"	0,910	1,638	55,6
• ТОВ "Рожнятівнафта"	0,459	0,472	97,2
• ПрАТ "Техноресурс"	0,037	0,032	115,6
• НАК "Надра України"	0,008	0,027	29,6
• ТОВ "Нафтогазпромислова геологія"	0,095	0,000	0,1

23 листопада 2016 р. законопроектом «Про внесення змін до Податкового кодексу» (реєстр. № 5444) запропоновано знизити з 1 січня 2017 р. ставки рентної плати на видобуток нафти й газового конденсату. Передбачено, що зниження ренти на нафту в короткостроковій перспективі дасть змогу зупинити його падіння, а в середньостроковій – забезпечити зростання. За зниження ставок ренти на нафту в короткостроковій перспективі можливе зменшення надходжень до державного бюджету, але воно перекриється зростанням доходів компаній у середньо- та довгостроковій перспективі, що приведе до збільшення відрахувань до державного бюджету [13].

Україна має досить вигідне геополітичне становище та є транзитною державою. Сучасну систему нафтопроводів нашої країни потрібно довести до стану, який відповідає міжнародним стандартам. Географічне положення України дає змогу залучити різноманітні джерела постачання нафти незалежними шляхами з Азербайджану, Казахстану, Туркменистану, країн Близького й Середнього Сходу, при цьому суттєво посиливши роль держави-транзитера між країнами Каспійського регіону та важливими ринками збуту в Європі.

Отже, в Україні основними напрямками та перспективами розвитку ринку нафти й нафтопродуктів є організаційні (створення надійної системи стратегічних резервів нафти та нафтопродуктів, стабілізація ринків нафти й нафтопродуктів, зменшення залежності від країн-експортерів нафти, підвищення інвестиційної привабливості); технологічні (розвиток альтернативної енергетики, використання якіснішої сировини, максимальне залучення модернізованих технологій, зміна структури паливно-енергетичного балансу, удосконалення структури споживання нафтопродуктів); фінансові: (пошук і спрямування фінансових ресурсів, підвищення та концентрація капіталовкладень, технологічного інвестування в сектор видобутку (розвідка й видобуток у морських і наземних родовищах нафти).

Джерела та література

1. Аксаковская В. Ирония судьбы украинской энергоэффективности. *Дзеркало недели*. 2011. № 25. URL: <http://dt.ua/articles/84120>. 142.
2. Бурлака В. Сучасні тенденції на українському ринку нафти і нафтопродуктів. *Діловий вісник*. 2015. № 4. С. 14–15.
3. Волович О. Освоєння чорноморського шельфу: конкуренція та співпраця. *Державна служба геології та надр України*. URL: <http://www.geo.gov.ua/main/273-osvoyennya-chornomorskogo-shelfu-konkurenciya-ta-spvprasya.html>.

4. Дорожкіна М. Ринок нафти та нафтопродуктів України: проблеми розвитку та регулювання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. № 85. 2014. С. 8–11.
5. Іванух Р. А. Стратегічні проблеми розвитку нафтогазового комплексу України. *Регіон. Економіка*. 2000. № 2. С. 16–25.
6. Ковалко М. Технічний прогрес – на службу нафтогазовій галузі. URL: www.ngbi.com.ua
7. Когут О. І. Економічний аналіз монополізації світового ринку нафти: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.02. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2012. С. 191.
8. Кравченко В. О., Гудаков О. К. Сучасний стан світового та українського ринку нафти в умовах глобалізації. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Економіка*. 2013. № 3. С. 83–86.
9. Лосицкий А. Возможности и перспективы инвестиционного процесса в нефтеперерабатывающей отрасли Украины на основе зарубежного опыта. *Актуальні проблеми економіки*. 2004. № 12 (24). С. 125–129.
10. Міністерство енергетики та вугільної промисловості України. URL: http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/publish/category?cat_id=61059.
11. Нефтегазодобывающая и нефтеперерабатывающая промышленность: тенденции и прогнозы. *Аналитический бюллетень ЦЭИ «Риа-аналитика»*. 2011. Вып. 1. 61 с. URL: <http://vid-1.rian.ru/ig/ratings/oil1.pdf>.
12. Остапко А. М. Кон'юктурні дослідження українського ринку нафти та нафтопродуктів. *Донецький національний університет*. 2007. № 2. С. 184–188.
13. Офіційний державний сайт енергоефективності України. URL: <http://saee.gov.ua/contacts>.
14. Прогноз развития мировой энергетики до 2030 г.: презентация, январь 2013. URL: <http://Statistical Review of World Energy. June 2012>.
15. Соскін О. Нафтопереробна промисловість України: хто винен в занепаді і як її відродити? URL: <http://osp-ua.info/mainnews/10000-naftopererobna-promislovist-ukrayini-khtovinen-v-zanepadi-i-jak-yiyi-vidroditi-oleg-soskin.html>.
16. Стасенко А. Стабільна робота нафтогазового комплексу як запорука економічної та енергетичної безпеки держави. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. 2012. № 90. С. 41–43.

17. Тимохіна Н. В. Проблеми та перспективи розвитку нафтопереробної галузі України. *Соціум. Наука. Культура*: матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. URL: <http://intkonf.org/timohina-nv-problemi-ta-perspektivi-rozvitkunaft-opererobnoyi-galuzi-ukrayini> (26.07.2010).
18. Туниця Т. Ю. Збалансоване природокористування: національний і міжнародний контекст: монографія. Київ: Знання, 2012. 300 с.
19. Шерстюк Р. Развитие нефтегазового комплекса Украины в условиях глобализации мирового ТЭК. *Актуальні проблеми економіки*. 2011. № 1 (55). – С. 140–148.
20. Шпак О. Світовий та український ринки нафти та нафтопродуктів: сучасні тенденції розвитку. *Економічний часопис ХХІ*. 2013. № 6. С. 34–47.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ЕКОЛОГІЧНІ ЗМІНИ ЕКОНОМІКИ: МІКРО-, МЕЗО- ТА МАКРОРІВНІ

3.1. Проблеми екологічної безпеки як складової частини енергетичної безпеки України

Необхідна умова існування будь-якої держави сучасного світу – це використання енергії. Енергетика має надзвичайно важливе значення для економіки та суттєво впливає на інші її галузі, оскільки від неї залежить їх нормальне функціонування. Надійне, стабільне, достатнє, економічно ефективне, екологічно прийнятне забезпечення енергетичними ресурсами економіки країни – це запорука її енергетичної безпеки, а отже, сталого розвитку. Відтак забезпечення енергетичної безпеки стає пріоритетним в економічній та державній політиці країн, а події, що відбуваються на світовому енергетичному ринку, ще раз засвідчують актуальність проблеми як для світової спільноти, так і для України.

Важливий компонент енергетичної безпеки для всього світу та України – це глобальна екологічна безпека. Сьогодні цьому чиннику в країнах приділяють чимало уваги. Проблема екологічної безпеки потребує детального вивчення також під час розробки енергетичних програм і проектів. Необхідність такого підходу пояснюється значною дією енергетичного сектору на довкілля, з одного боку, і зростаючою його роллю в економіці – з іншого, що, зі свого боку, спричинить нові екологічні виклики й проблеми.

Досі вчені різних країн мають неоднакові погляди щодо ступеня впливу різноманітних видів забруднювальних речовин на довкілля. Існує кілька діаметрально протилежних сценаріїв розвитку наслідків антропогенного впливу людства на екологію – від глобального потепління (такої думки дотримуються переважно вчені Заходу) до настання малого льодовикового періоду в середині цього століття (думка російських науковців). Але безперечним залишається той факт, що діяльність людини чинить негативний вплив і може мати надзвичайно катастрофічні наслідки для екосистеми планети.

Розглядаючи останні дослідження й публікації як вітчизняних, так і закордонних учених (В. В. Лойко, А. В. Прокоп, Ю. А. Свірчевська, Б. В. Слупський та ін.), можна зробити висновок, що проблема екології й об'єднання зусиль держав світу щодо її розв'язання є надзвичайно

злободенною. Тому вивчення й упровадження світового досвіду з проблем забезпечення екологічної безпеки у виробництві, переданні, розподілі електроенергії надзвичайно актуальні й для України.

Мета цього підрозділу нашого дослідження – вивчення проблеми екологічної безпеки як складової частини енергетичної безпеки України. Для цього виконаємо такі завдання, як аналіз проблем екологічної безпеки України, розстановка пріоритетів у процесі усунення загроз екологічній безпеці країни та розгляд перспектив подальших досліджень теми.

Енергетична безпека – це компонент економічної й національної безпеки країни. Національна безпека, відповідно до Закону «Про основи національної безпеки України», – це захищеність життєво важливих інтересів людини та громадянина, суспільства й держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам. Економічна безпека будь-якої країни – це загальнонаціональний комплекс заходів, спрямований на сталий розвиток та вдосконалення її економіки, котрий обов'язково включає механізм протидії зовнішнім і внутрішнім загрозам або ризикам, часто супутнім діяльності держави як суб'єкта фінансових відносин.

Існує низка визначень поняття енергетичної безпеки. Енергетичну безпеку можна трактувати як властивість технічної безпеки систем енергетики. Водночас енергетична безпека (за її визначенням) кінцевою метою ставить гарантований захист особи, суспільства, держави від дефіциту паливно-енергетичних ресурсів, тобто має більш широкий зміст, ніж поняття надійності, і виступає як економічна, політична та філософська категорія.

Енергетична безпека – це система поєднання потенціалів: економічного, політичного, техніко-технологічного, ресурсного й, отже, енергетичного, – а також факторів наукового, географічного, організаційного, управлінського тощо, без урахування яких аналіз будь-якої безпеки неможливий. Енергетична безпека як одна зі складових частин національної безпеки проявляється, по-перше, як стан забезпечення держави енергоресурсами для реалізації відтворювальних процесів у національній економіці, що гарантують її повноцінну життєдіяльність і, по-друге, як стан безпеки енергетичного комплексу країни.

Енергетична безпека – компонент економічної безпеки, цілеспрямований вплив суб'єкта управління на загрози й небезпеки, створення державними та недержавними інституціями необхідних і достатніх умов для унеможливлення дефіциту в забезпеченні споживачів еко-

номічно доступними паливно-енергетичними ресурсами прийнятної якості в нормальних та надзвичайних умовах, послідовне й активне проведення політики енергозбереження та диверсифікації джерел енергопостачання, забезпечення ефективного функціонування підсистеми енергетичної безпеки. Енергетична безпека – це такий стан економіки, який забезпечує захищеність національних інтересів в енергетичній сфері від наявних і потенційних загроз внутрішнього та зовнішнього характеру, дає змогу задовольняти реальні потреби в паливно-енергетичних ресурсах для забезпечення життєдіяльності населення й надійного функціонування національної економіки в режимах звичайного, надзвичайного та воєнного стану.

За визначенням МЕА, енергетична безпека – це стан захищеності життєво важливих «енергетичних інтересів» особистості, суспільства, держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, що забезпечує безперебійне задоволення споживачів економічно доступними ПЕР прийнятної якості за нормальних умов та в надзвичайних ситуаціях. За визначенням Світової енергетичної ради, енергетична безпека – це впевненість, що енергія буде в розпорядженні в тій кількості й тій якості, які потрібні за певних економічних умов. Зазначено, що енергетична безпека країни – це стан захищеності її громадян, суспільства, держави, економіки від зумовлених внутрішніми та зовнішніми факторами загроз дефіциту в забезпеченні їхніх обґрунтованих потреб в енергії, в економічно доступних паливно-енергетичних ресурсах (ПЕР) прийнятної якості, у нормальних умовах і за надзвичайних ситуацій, а також від порушення стабільності, неперервності паливо- й енергопостачання. Стан захищеності відповідає в нормальних умовах забезпеченню в повному обсязі обґрунтованих потреб, у надзвичайних ситуаціях – гарантованому забезпеченню мінімально необхідного обсягу потреб у ПЕР.

Потрібно зазначити, що питання енергетичної безпеки не може вирішуватись окремо кожною країною (лише автократією чи самозабезпеченням). Енергетика сьогодні має надзвичайно високий рівень глобалізації. Так, існує визначення глобальної енергетичної безпеки, яка є комплексним поняттям і включає не просто надійне забезпечення світової економіки різними видами енергії за прийнятними цінами з мінімальними втратами для довкілля (мінімальним негативним впливом), а й стан захищеності Світового Співтовариства та всіх його членів від можливих ризиків і загроз політичній стабільності у світі й стійкому соціально-економічному розвитку, пов'язаних як із теперішнім, так і з майбутнім станом світової енергетики.

Ґрунтуючись на цьому визначенні, питання глобальної енергетичної безпеки потрібно розглядати в контексті розв'язання інших найважливіших світових проблем: глобальної зміни клімату, відсутності доступу бідних верств населення до екологічно чистої та економічно доступної енергії, забруднення навколишнього середовища й вичерпання доступних вуглеводневих ресурсів [5].

Задля протидії загрозам, що підривають основи стійкого розвитку держави, економічне процвітання та соціальний добробут населення, країни світу послідовно впроваджують і погоджують на міждержавному рівні плани забезпечення енергетичної безпеки. Проблема глобальної енергетичної безпеки виникла як необхідність надійного забезпечення світової економіки всіма видами енергії за економічно вигідною ціною без надмірної шкоди довкіллю як для виробника, так і для споживача. Останнім часом поняття енергобезпеки значно розширилося. Дефініція «енергетична безпека» за сучасних умов увібрала в себе всі стратегічні цілі й проблеми, що існують в енергетичній сфері на національному та міжнаціональному рівнях. Фактично енергобезпеку нині визначено як усунення загрози, тому що енергетичний аспект стане потенційною перешкодою для економічного зростання країни й погіршення добробуту населення в довгостроковому періоді. На енергетичну безпеку впливають як внутрішні, так і зовнішні фактори. До внутрішніх можна віднести такі:

- рівень забезпеченості країни власними енергетичними ресурсами;
- монопольна залежність від одного постачальника чи маршруту постачань енергоносіїв;
- паливно-енергетичний баланс країни;
- технічний стан ПЕК і рівень енергоефективності господарства;
- екологічна ситуація;
- соціальні загрози (ціни на паливо для населення, висока аварійність виробництва, страйки та інші можливі акції протесту, пов'язані з діяльністю ПЕК і місцевих органів влади);
- політична, законодавча, управлінська діяльність.

До зовнішніх факторів належать:

- нерівномірність розповсюдження покладів та зосередження основних запасів у політично нестабільних регіонах, зонах військових конфліктів;
- загроза терористичним актам на енергетичних об'єктах, у т. ч. на територіях країн, що здійснюють транзитне транспортування енергетичних ресурсів;

- загрози ядерного тероризму, проблема нерозповсюдження ядерних матеріалів;
- геополітичні інтереси країн;
- економічні загрози (несприятлива кон'юнктура ринку);
- екологічні (масштабні аварії на об'єктах ПЕК, викиди парникових газів, що загрожують усій планеті);
- енергетична бідність (відсутність доступу до достатньої кількості енергії в малорозвинутих країнах);
- спекуляції в засобах масової інформації, що є негативним проявом сучасного глобалізованого світу (штучне створення паніки, що призводить до дестабілізації енергетичних ринків).

Науковці визначили основний склад загроз глобальній енергетичній безпеці:

- відставання пропозиції енергії від зростання енергоспоживання;
- гарантування надійного постачання енергоносіїв;
- диверсифікація джерел постачання енергетичних ресурсів;
- забезпечення безпеки енергетичної інфраструктури;
- застосування новітніх енергозберігальних технологій;
- зменшення залежності від імпорту;
- скорочення наслідків від перерви енергопостачання внаслідок техногенних катастроф і системних аварій;
- незворотні зміни клімату регіонів і планети в цілому тощо.

Питання екологічної безпеки в енергетиці є ключовим. Уже в середині ХХ ст. спостереження за складом атмосфери констатували значне зростання в ній вмісту CO_2 . У 80-х рр. учені зробили перші розрахунки, на основі яких змодельовано можливі кліматичні зміни. Доведено, що саме антропогенна емісія є своєрідним «спусковим гачком» для порушення балансу складної, динамічної рівноваги в кліматичній системі планети. Із підвищенням середньорічної температури на планеті збільшується кількість катастрофічних явищ (засух, повеней, тайфунів тощо). Тому країни світу намагаються знизити емісію парникових газів і, якщо не зупинити, то хоча б зменшити швидкість глобального потепління. Найбільш очевидним способом зниження викидів є система їх квотування та компенсацій. Тобто на рівні держав за допомогою ринкових важелів розробляють економічні механізми забезпечення зменшення емісії [6].

Рівень енергетичної безпеки для певної країни, регіону чи світу загалом визначають на основі досліджень та аналізу різноманітних показників (індикаторів), що характеризують стан галузі й вплив

внутрішніх і зовнішніх чинників на неї. Порогові значення індикаторів енергетичної безпеки визначають межу переходу енергетики від нормального до кризового стану. На основі цих досліджень, які здійснюються методом експертних оцінок галузевих спеціалістів, науковців, можна розробити комплекс загальних рекомендацій і конкретних заходів для нівелювання дестабілізаційної дії негативних чинників та досягнення енергетичної безпеки.

Однією з основних загроз енергетичній безпеці країн світу є виснаження покладів викопного палива. Активне освоєння основних світових родовищ вуглеводневих ресурсів протягом ХХ ст. і швидкий економічний розвиток, зростання населення й збільшення споживання природних ресурсів з початку ХХІ ст. перевищили темпи природного відтворення біосфери Землі. Відтак, зважаючи на негативні прогнози щодо можливого повного вичерпання запасів нафти та газу в найближчий час, загострюється боротьба за доступ до ПЕР. У сучасному світі зростає взаємозалежність між країнами-виробниками, транзитними державами й країнами-споживачами. Будь-які негативні процеси, що відбуваються на території одного із суб'єктів енергетичних ринків, призводить до дестабілізації інших. В узгодженні їхніх інтересів і полягає головний засіб досягнення енергетичної безпеки. Однак на практиці прийти до цього непросто, оскільки відносини між ними часто виходять за межі суто економічних і зачіпають геополітичні інтереси основних учасників енергетичних ринків [6].

Важливо зауважити, що основні запаси вуглеводнів зосереджені на територіях порівняно невеликої групи країн, що розвиваються, і держав із перехідною економікою, які можуть надавати доступ до цих ресурсів, виходячи зі своїх політичних міркувань, що є одним із факторів підвищеної міжнародної напруги. Основними ж споживачами палива вважаються високорозвинені країни й швидкозростаючі економіки.

На думку деяких науковців, обсяги антропогенного забруднення спричиненого енергетикою, можуть бути знижені через застосування двох стратегій коротко- та довготермінової. Короткотермінова стратегія зниження забруднення природного довкілля енергетикою полягає в підвищенні енергоефективності, що мало б стати пріоритетом енергетичної політики у всіх державах протягом найближчих 15–20 років. Підвищення ефективності використання енергії забезпечить зниження споживання первинних енергоносіїв і полегшить навантаження на довкілля, а отже, на думку науковців, забезпечить додатковий час для

розроблення та впровадження нових рішень у сфері енергетики й охорони навколишнього середовища.

Довготермінова стратегія передбачає значне розширення застосування енергії відновлюваних джерел, убезпечення від економічних та енергетичних криз, екологізацію енергетичної політики. Така висока увага до ролі відновлюваних ресурсів у процесі екологізації енергетики викликана нижчими питомими обсягами забруднення, зумовленими використанням цих ресурсів, порівняно з невідновлюваними.

Водночас у вітчизняних літературних джерелах недостатньо чітко аргументовано екологічність відновлюваних джерел енергії, не наведено детальної інформації про сфери й обсяги забруднення. Крім того, поза увагою залишаються екологічні ефекти, які виникають на стадіях, не пов'язаних з енергогенерацією (наприклад виробництво та утилізація енергетичного обладнання), а також залежність розвитку відновлюваної енергетики від панівних сьогодні невідновлюваних джерел енергії. Аналіз радянських і вітчизняних наукових праць стосовно вивчення забруднення від використання енергоресурсів дає змогу виділити основні стадії виникнення забруднення (видобуток ресурсів, транспортування енергоносіїв, енергогенерація) [6].

Видобуток викопних енергоресурсів призводить до змін ландшафтів, пошкодження родючого шару ґрунту, виснаження запасів, засолення й забруднення підземних і наземних вод, незворотних утрат запасів самих ресурсів. Спалювання енергоресурсів для отримання енергії зумовлює значне забруднення атмосферного повітря, яке також спостерігаємо під час транспортування енергоносіїв до місць їх перероблення. Очевидно, що для багатьох відновлюваних ресурсів (зокрема вітру, сонячної енергії) відсутня фаза видобутку, відтак немає й забруднення, яке буде істотним у випадку використання невідновлюваних ресурсів. За винятком ядерної енергетики, енергогенерація з використанням викопних енергоресурсів відбувається за допомогою спалювання, що зумовлює забруднення атмосферного повітря. Використання відновлюваних енергоресурсів не призводить до викидів сажі, оксидів сірки й азоту (за винятком біомаси, спалювання якої зумовлює забруднення сажею та азотом).

З усіх відновлюваних енергоресурсів лише внаслідок використання біомаси спостерігаємо викиди оксидів вуглецю в атмосферу, проте зелені насадження цілком у змозі їх поглинати, адже біомаса є вуглецево нейтральною. Цільове вирощення енергетичної біомаси забезпечить створення закритого циклу обігу вуглецю, а зола від

спалювання може бути використана як добриво для цих насаджень. Ураховуючи, що використанню відновлюваних енергоресурсів не притаманне забруднення діоксидом вуглецю, існує думка, що саме ця риса є основною екологічною передумовою їх широкого й системного використання, оскільки саме з оксидами вуглецю значною мірою пов'язують проблему парникового ефекту та глобального потепління – головною екологічною загрозою сучасності.

Використання викопних паливних енергоресурсів зумовлює значні обсяги викидів оксиду вуглецю – щорічне забруднення довкілля вуглецем становить 6–8 млрд т, із яких лише 40 % поглинають зелені насадження. Підвищення температури планети, крім парникового ефекту, часто пов'язують із тепловим забрудненням, яке виникає внаслідок спалювання енергоресурсів. Зважаючи на те, що енергогенерація з використанням більшості відновлюваних ресурсів відбувається без їх спалювання та виділення теплоти у великих обсягах, їх використання – це додатковий спосіб запобігання глобальному потеплінню на Землі [6].

Аргументуючи екологічність використання відновлюваних енергоресурсів, потрібно зважати, що сьогодні розвиток їх використання значною мірою залежить від невідновлюваних ресурсів, зокрема й енергетичних. Виробництво обладнання для використання енергії відновлюваних джерел потребує природних і синтезованих матеріалів (як-от: метал, гума, пластик), перероблення, транспортування та складання яких супроводжується використанням енергії, яку здебільшого отримано із застосуванням невідновлюваних ресурсів. Наприклад, для виготовлення вітрових електрогенераторів знадобиться 10–20 кг металу в розрахунку на 1 кВт. Отже, дещо хибним буде підхід до оцінки рівня екологічності енергоресурсів із виділенням лише трьох згаданих вище етапів виникнення [6].

Для оцінки повного рівня екологічності відновлюваних енергоресурсів (зокрема з урахуванням забруднення, яке виникає на етапі виробництва енергетичних установок) корисним буде застосування поширеного на Заході методу аналізу життєвого циклу (Life cycle assessment, LCA). LCA-метод передбачає оцінку можливих впливів на природне довкілля, викликаних усіма етапами життєвого циклу певного блага: видобутком і переробкою сировини й матеріалів для його виготовлення, транспортуванням, безпосереднім використанням, ремонтом та утилізацією тощо. Процедуру й вимоги до здійснення аналізу життєвого циклу товарів викладено в стандарті ISO 14040.2. У західній літературі існує достатня кількість порівнянь різних відновлюваних та

невідновлюваних енергоресурсів, виконаних за допомогою методу аналізу життєвого циклу. Здійснено зіставлення оцінок екологічності енергоресурсів, виконаних різними авторами для випадку виробництва з цих ресурсів електроенергії.

Використання водних ресурсів у процесі отримання енергії можна умовно розділити на дві складові частини: прокачування (вода, яка повертається в зовнішнє середовище після участі в процесах енергогенерації) та безпосереднє споживання (вода, яка випаровується під час різних етапів отримання енергії).

Характеристика впливів на довкілля, зумовлених використанням відновлюваних енергоресурсів, доводять їх вищу екологічність, порівняно з невідновлюваними. Очевидно, що для порівняння відновлюваних та невідновлюваних джерел енергії варто не лише окреслити екологічні ефекти, які можна спостерігати під час використання цих груп енергоресурсів, але й також класифікувати їх для здійснення адекватної оцінки. Під екологічним ефектом розуміємо зміни (у просторі й часі) умов довкілля та його ресурсів, які впливають чи можуть впливати на економічні результати виробництва в певному регіоні (тобто вплинути на економічний ефект). Визначити основні групи екологічних ефектів, які спостерігаємо при енергетичному використанні ресурсів, можна на основі класифікації екологічних ризиків. Так, до основних екологічних ефектів доцільно віднести зникнення ресурсів, зміни якості ресурсів, порушення цілісності ландшафтів, зміни у фауні й флорі; зміни в кліматі; зростання вмісту речовин-забруднювачів у довкіллі, підвищення рівня захворюваності населення, збільшення рівня смертності населення.

Забруднення навколишнього середовища значною мірою створює напружену екологічну ситуацію не лише в місцях, де розміщені теплоенергетичні об'єкти, а й у цілих регіонах, поширюючись та загрожуючи здоров'ю людей, екологічній безпеці й економічній стабільності держави. Особливо виразно це виявляється під час малоєфективних і нестандартних режимів експлуатації. Критичний стан енергетичного обладнання, дефіцит національних паливно-енергетичних ресурсів, морально та фізично застарілі технології видобутку, переробки й використання природного палива в енергетиці – усе це спричинює дуже низький рівень екологічної безпеки. У зв'язку з підвищенням попиту у світі на енергоносії, передусім на нафтопродукти та газ, відбувається стрімке зростання цін. В Україні зростання цін на природний газ як на найбільш екологічно прийнятний і ефективний вид органічного палива

пов'язаний зі зростанням витрат на видобуток та транспортування в країнах-експортерах природного газу (насамперед Росії), перехід на ринкові форми ціноутворення. Тому Україна збільшує використання власного джерела енергії – вугілля.

За даними Міжнародного енергетичного агентства, основним первинним джерелом енергії до 2035 р. залишиться викопне паливо: кам'яне вугілля, нафта та газ. За прогнозами агентства, частка нафти у світовому енергетичному балансі первинних енергоносіїв залишиться найбільшою (табл. 3.1). Частка твердого палива зменшуватиметься, а частка газу як первинного джерела енергії – збільшуватиметься. За прогнозом, частка відновлювальних видів енергії також зростатиме [1].

Стратегічне завдання світової громадськості – це скорочення споживання викопаних та збільшення споживання відновлювальних джерел енергетичних ресурсів, що підтверджується даними табл. 3.1. Європейська комісія в новій енергетичній стратегії до 2020 р. [1] визначає такі пріоритети в забезпеченні енергетичної безпеки: удосконалення технологій розвідки, видобутку та споживання викопного палива; запровадження технологій енергозбереження та енергоефективності; інтеграція інфраструктури енергетичного ринку; визначення енергетичної політики; розвиток технологій використання альтернативних джерел і захист прав споживачів. Особливу увагу приділяють знаходженню, розробці технологій використанню й упровадженню альтернативних джерел енергії та розширенню їх частки в енергоспоживанні регіонів, країн і світу.

Таблиця 3.1

Частка джерел енергії в загальному споживанні енергії у світі, %*

Вид ресурсу	1990	2000	2010	2010	2030	2030 до 1990, %
Тверде паливо	27,8	18,5	15,8	13,8	15,5	- 44,24
Нафта	38,3	38,4	36,9	35,5	33,8	- 11,74
Газ	16,7	22,8	25,5	28,1	27,3	63,47
Ядерна енергія	12,7	14,4	13,7	12,1	11,1	- 12,60
Відновлювальні види енергії	4,4	5,8	7,9	10,4	12,2	177,27

Загрози енергетичній безпеці на рівні нашої держави зумовлені, передусім, спадом виробництва власних паливно-енергетичних ресурсів, вибуттям виробничих потужностей, зношеністю основних фондів,

різким скороченням обсягів геологорозвідувальних робіт, що призводить до залежності від держав-імпортерів паливно-енергетичних ресурсів, а з іншого боку – зростанням і без того високої енергоємності вітчизняної продукції, зниженням її конкурентоспроможності та попиту на світовому ринку. Трудові конфлікти й страйки, викликаючи порушення стабільності енергопостачання країни або окремих її регіонів, також становлять загрозу енергетичній безпеці. Зношеність основних фондів на підприємствах, які зайняті видобутком або енергопостачанням, може призвести до виникнення техногенних аварій, а дія надзвичайних природних факторів – навіть до катастроф, що також становить загрозу енергетичній безпеці. Зовнішньоекономічні та зовнішньополітичні фактори, від яких залежить стабільність імпортних поставок паливно-енергетичних ресурсів, обладнання й матеріалів, умов транспортування енергетичних ресурсів через території інших держав також можуть викликати загрози енергетичній безпеці країни або окремому регіону [1].

Енергетична безпека в сучасних економічних умовах є основою економічної безпеки будь-якої держави. Пріоритетні напрями розвитку енергетичної безпеки такі: створення стратегічних резервів викопного палива (сховищ нафти, нафтопродуктів, газу та вугілля); підвищення енергоефективності й зниження енерговитрат в усіх сферах економіки; упровадження інноваційних технологій у процеси видобутку, переробки, транспортування та споживання енергоресурсів; підготовка й перепідготовка кваліфікованих кадрів; розвиток альтернативної енергетики.

Для оцінки стану енергетичної безпеки на рівні держави та регіону застосовують метод моніторингу й індикативного аналізу. Але ця методика не дає змоги оперативно враховувати вплив ризиків суб'єктів енергетичного ринку. Для визначення стану енергетичної безпеки доцільно застосовувати експертну систему, яка має можливість вразовувати дані кількісного і якісного характеру та надавати неупереджені експертні висновки щодо реального й прогнозного стану енергетичної безпеки. Для дослідження рівнів енергетичної безпеки держави та регіонів визначено склад індикаторів, який розподілено на окремі групи: забезпечення тепло- й електроенергією, відтворення основних виробничих фондів. Фактори, які впливають на стан енергетичної безпеки, умовно поділено на внутрішньо- та зовнішньоекономічні. Загальний підхід до аналізу енергетичної безпеки, який використовують у багатьох країнах світу, полягає у створенні системи безперервного моні-

торингу енергетичної безпеки. Основа моніторингу енергетичної безпеки – це індикативний аналіз.

В електроенергетиці уряд України однією з пріоритетних програм визначив програму з удосконалення та гармонізації екологічного законодавства із законодавством Європейського Співтовариства. У програмі реалізації екологічної політики одним із пріоритетних напрямів заявлено розробку нових нормативних документів і пропозицій щодо зміни законодавчої бази та нормування негативної дії ТЕС на довкілля. Чітко й обґрунтовано сформульовані екологічні вимоги обмеження викидів забруднювальних речовин в атмосферу, визначить основні напрями діяльності в максимальному скороченні валових викидів забруднювальних речовин із найменшими витратами. Гармонізація екологічного законодавства із законодавством ЄС для енергетичних підприємств – відповідальний крок у забезпеченні екологічної безпеки держави. Серед цих документів надзвичайно важлива розробка концептуального підходу до розрахунку гранично допустимих викидів забруднювальних речовин в атмосферу, ґрунт та водні басейни з урахуванням регіональних установлених концентрацій, фонового рівня, умісту компонентів у незабруднених місцях [2].

Аналіз рівня екологічної безпеки теплоенергетичних об'єктів, вплив викидів на довкілля й здоров'я населення здійснюється в Україні на підставі експериментальних та розрахункових методів оцінки концентрацій і загального обсягу шкідливих викидів, має епізодичний та несистематичний характер, що не дає змоги ефективно контролювати реальний стан довкілля й рівень негативного впливу на здоров'я населення. Порівняння фактичних викидів із нормативними свідчить, що перевищення для пилу в середньому становить 13–30 разів; SO₂ – 3–15; NO_x – 2,5 рази. Із цього можна зробити висновок, що діюче устаткування на електростанціях не відповідає вимогам ЄС та потребує заміни або повної реконструкції.

Отже, енергетична безпека має глобальний характер, її забезпечення повинне досягатися сумісними зусиллями всіх країн світу. Хоча засоби та механізми її досягнення кожна країна зобов'язана обирати сама, опираючись на внутрішні особливості й потреби галузі. Отже, енергетичну безпеку країни можна визначити (що є спільним для різних варіантів визначень) як стан захищеності держави, її громадян, суспільства, передусім її економіки, від загрози дефіциту в забезпеченні потреб в енергії економічно доступними паливно-енергетичними ресурсами належної якості в нормальних умовах і за надзвичайних ситуацій,

а також від загрози порушення стабільності постачання паливно-енергетичних ресурсів та з мінімальним негативним впливом на навколишнє середовище.

Глобальний характер загроз екологічній безпеці і її наслідків потребує злагоджених міжнародних дій та вироблення світовою спільнотою концепції стійкого й безпечного енергетичного майбутнього, а також уживання заходів, що забезпечать її практичну реалізацію. Останнім часом у публікаціях різного рівня все активніше обговорюють проблему збереження навколишнього середовища та забезпечення екологічної безпеки, зменшення антропогенного навантаження електроенергетичною галуззю. Запропоновано різні методи й заходи для її розв'язання.

Серед можливих методів вирішення питання щодо зменшення загострення екологічної ситуації як в Україні, так і в країнах світу наведемо основні:

- розробка та впровадження маловитратних високоефективних й екологічно безпечних технологій;
- удосконалення державного механізму екологічного регулювання енергетичного виробництва й упровадження економічних важелів екологічного регулювання;
- удосконалення та гармонізація екологічного законодавства;
- приведення чинних норм допустимих викидів забруднювальних речовин до норм Директиви 2001/80/ЄС.

Предметом подальших досліджень у контексті розглянутих проблем можуть бути вивчення передових вітчизняних і зарубіжних методів та технологій, спрямованих на зменшення забруднення навколишнього середовища й забезпечення екологічної безпеки, дослідження співпраці між Україною та державами-членами Європейського Союзу в цих питаннях.

Джерела та література

1. Лойко В. В. Енергетична безпека в контексті економічної безпеки. Київ: КНУТД, 2016. С. 221–229.
2. Павлов К. В. Безпека ринку житлової нерухомості та умови її забезпечення. *Проблеми раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону: фінансова політика та інвестиції*: зб. наук. праць. Вип. XXI, №3. Київ: СЕУ; Рівне, НУВГП, 2015. С. 149–155.
3. Павлов К. В. Забезпечення фінансово-економічної безпеки на ринку житлової нерухомості України. *Модернізація механізмів управ-*

ління сталим просторовим розвитком: теорія та реалізація: [кол. моногр.]/Л. М. Акімова, Н. М. Білоус, О. В. Гісюк [та ін.]; відп. ред. д-р екон. наук, проф. В. І. Павлов. Рівне: НУВГП, 2015. С. 47–53.

4. Прокоп А. В. Екологічні аспекти енергетичного використання відновлюваних ресурсів/А. В. Прокоп. Київ: Знання, 2016. С. 92–99.
5. Свірчевська Ю. А. Сутність енергетичної безпеки країни та чинники, що на неї впливають. *Стратегічна панорама*. № 2. 2014. С. 21–28.
6. Слупський Б. В. Екологічна безпека як складова енергетичної безпеки: дії міжнародної спільноти й України. Київ: Стратег. пріоритети, 2009. С. 33–39.
7. Стрішенець О. М. Роль транзитного потенціал України в взаємовигідному забезпеченні енергетичної безпеки з країнами ЄС. *Структурні зміни в економіці природокористування: теоретичні основи та прикладні аспекти*: [кол. моногр.]/за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. О. М. Стрішенець. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 190 с. С. 16–24.
8. Стрішенець О. М. Становлення екологічної відповідальності бізнесу в Україні. *Актуальні проблеми економіки*. 2016. № 5 (179). С. 215–220.
9. Стрішенець О. М. Чинники впливу макроекономічного та мікроекономічного характеру на екологічну безпеку підприємств. *Перспективи розвитку економіки України: теорія, методологія, практика*: матеріали ХХ Міжнар. наук.-практ. конф. (25–26 трав. 2015 р.)/відп. ред. Л. Г. Ліпич. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. С. 38–39.
10. Федина К. М., Павлов К. В., Мальчик М. В. Принципи інтегрованого управління екологічно безпечним природокористуванням. *Вісник НУВГП (економіка)*: зб. наук. праць. Вип. № 2. 74. Рівне: НУВГП, 2016. С. 143–149.
11. Федина К. М., Павлов К. В. Застосування методів нормування показників та нечіткої логіки при оцінці рівня еколого-безпечного природокористування. *Структурні зміни в економіці природокористування: теоретичні основи та прикладні аспекти*: [кол. моногр.]/за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. О. М. Стрішенець. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. С. 46–63.

3.2. Технологічні перспективи розвитку альтернативної енергетики в Україні: еколого-економічні аспекти

Системні проблеми, що виникли в паливно-енергетичному комплексі (ПЕК), політична та фінансово-економічна кризи в економіці

України – усе це причини того, що енергетичний сектор утрачає свої експортні позиції й потребує структурних перетворень. Основними проблемами ПЕК є енергозалежність від імпорتنих традиційних джерел енергії, енергонеефективність, висока енергоємність економіки та монополізація галузі, спрацьованість основних засобів тощо [1].

Уважається, що діяльність підприємств ПЕК – найбільш небезпечна для довкілля, особливо якщо використовуються традиційні невідтворювальні джерела енергії. Так, в Україні 41,1% викидів забруднювальних речовин та атмосферних газів припадає на види діяльності, що постачають електроенергію, газ, пару й кондиційоване повітря [2]. Одним зі способів розв'язання проблеми забезпечення енергетичними ресурсами та зменшення негативного впливу на довкілля є використання альтернативних відтворювальних джерел енергії, що визнано світовою спільнотою. Для України це може бути й інструмент для зменшення енергетичної імпортозалежності.

Дослідження особливостей використання нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії (НВДЕ) в Україні й світі стосуються праці таких науковців, як М. Габрель, Г. Гелетуха, В. Джеджула, І. Кузьо, В. Корендій, Ю. Макогон, Г. Півняк, Г. Ратушняк, Б. Стогній, Ф. Шкрабець та ін., які вивчають науково-технічні проблеми, розвиток потужності альтернативної енергетики, енергозбереження й енергоефективність, інновації у сфері енергетики тощо.

Проте проблеми технологічних перспектив використання НВДЕ залишаються актуальними. Постає потреба в еколого-економічному обґрунтуванні технологічних можливостей розвитку альтернативної енергетики в Україні.

Важливо виявити перспективні технологічні тенденції у використанні основних видів НВДЕ та можливості їх застосування в Україні. Основне завдання, що виконується при цьому, – це характеристика стану й тенденцій розвитку енергетики в Україні, у тому числі альтернативної; розгляд напрямів альтернативної енергетики за основними видами ВДЕ, їхніх потенціалу та технологічних можливостей; систематизація перспективних технологічних змін і способів удосконалення енергетичної сфери.

Енергетика України й світу ґрунтується переважно на традиційних, невідновлюваних джерелах енергії, таких як газ, нафта та вугілля. У 2015 р. світовому загальному постачанні первинної енергії частка традиційних джерел (газ, нафта і вугілля) становила 81,5 % [3], в Україні – 70,9 і 25,5 % (це енергія атома). За 2013–2015 рр. загальне постачання первинної енергії в нашій державі скоротилося на 22,3 %, а імпорт – на 20,5 % [4], що зумовлено, насамперед, падінням виробництва.

Економічний розвиток країни потребує більшої кількості енергії та зумовлює зростання попиту на енергетичні ресурси. Використання невідновлюваних джерел енергії призведе до виникнення низки проблем: підвищення ціни енергетичних ресурсів унаслідок зростання попиту й зменшення їхніх запасів; зміни клімату внаслідок їх негативного впливу на виробництво та довкілля; зниження енергетичної безпеки – через зростання імпортозалежності країн, які не мають достатніх запасів таких ресурсів. Перспективний напрям розв'язання проблеми енергозабезпечення – це використання НВДЕ.

У 2016 р. в Україні введено 120 МВт нових потужностей об'єктів, що виробляють енергію з відновлюваних джерел, із них 99,1 МВт – це сонячні електростанції. Цими об'єктами вироблено понад 1,7 млрд кВт-год електроенергії. Загалом на 1 січня 2017 р. встановлено потужність об'єктів, що виробляють електроенергію з відновлюваних джерел (1,1 ГВт). Це лише 1,8 % від потужності об'єднаної енергосистеми України [5].

За інформацією Національної комісії з регулювання енергетики, в Україні нараховується 885 об'єктів, які виробляють теплову енергію з відновлюваних джерел установленою потужністю 1558,6 МВт, зокрема сонячної енергетики – 0,8 МВт; теплових насосів – 5,5 МВт; біоенергетики – 1552,3 МВт [6].

Україна має достатньо високий рівень технічно досяжного потенціалу вироблення енергоносіїв із відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива, який становить понад 98,0 млн т у. п. на рік [7]. Основними видами альтернативної енергетики, що розвиваються в Україні, є вітрова й сонячна енергетика, біо- та мала гідроенергетика, геотермальна теплова енергетика й енергія довкілля (теплові насоси). Їхній потенціал [7], переваги та недоліки відображено в табл. 3.2.

Отже, найбільший технічно досяжний потенціал альтернативних видів енергетики мають біо- й вітроенергетика та теплова енергетика навколишнього середовища. Енергетика біоресурсів, вітру, сонця й води має, зазвичай, промислове та колективне використання, а теплова енергетика довкілля – переважно індивідуальне.

Необхідність розвитку відновлюваної енергетики – одна з умов інтеграції України в ЄС. Мінімальний показник для відновлюваної енергетики в загальному енергобалансі європейських країн та країн-претендентів на вступ до ЄС становить 12 %. Україна володіє значним потенціалом альтернативних енергетичних ресурсів, проте за відсутності достатнього фінансування рівень їх використання на 1000 мешканців майже в 100 разів нижчий, ніж у країнах ЄС [7]. Збільшення частки

ВДЕ в енергоспоживанні та зростання їхнього потенціалу, передусім, залежить від розробки й запровадження технологічних інновацій.

Таблиця 3.2

Характеристика основних видів альтернативної енергетики

Вид енергетики	Основні характеристики
Біоенергетика	<p>1. Потенціал – 31 млн т у п.</p> <p>2. Переваги: незалежність від кліматичних і погодних умов; можливість утилізації відходів; зменшення емісії CO₂; можливість отримувати теплову та електричну енергію; стабілізація роботи агропромислового комплексу.</p> <p>3. Недоліки: вилучення значних площ під вирощування біокультур; утворення деяких хімічних сполук при спалюванні (сірки, золи); потреба в значних інвестиціях.</p>
Вітроенергетика	<p>1. Потенціал – 28 млн т у п.</p> <p>2. Переваги: екологічність; пряме перетворення електричної енергії в теплову; автономна робота вітроелектричних станцій; паралельна робота з мережею.</p> <p>3. Недоліки: непостійне й нерівномірне вироблення електроенергії; використання значних площ земельних ресурсів, можливість виникнення інфразвуку від роботи турбін, які можуть завадити міграції птахів.</p>
Сонячна енергетика	<p>1. Потенціал – 6 млн т у п.</p> <p>2. Переваги: безшумність та екологічність; використання енергії для опалення й охолодження.</p> <p>3. Недоліки: нерівномірність роботи впродовж року та доби; використання значних площ земельних ресурсів.</p>
Мала гідроенергетика	<p>1. Потенціал – 3 млн т у п.</p> <p>2. Переваги: виробництво майже без викидів CO₂; зберігання та відновлення надлишкової енергії в мережі; захист прилеглих населених пунктів від повеней і забезпечення їх нормального водопостачання; сприяння розвитку рибного господарства.</p> <p>3. Недоліки: відносна висока собівартість енергії, порівняно з великими ГЕС; незадовільний технічний стан основного устаткування; зниження технічного гідропотенціалу малих річок; тривалий строк окупності капіталовкладень у нові об'єкти.</p>
Теплова енергетика навколишнього середовища (геотермальна теплова енергетика та енергія доквілля – теплові насоси)	<p>1. Потенціал – 30 млн т у п.</p> <p>2. Переваги: відсутність емісії CO₂; постійна температура при використанні більшості джерел; висока ефективність.</p> <p>3. Недоліки: великі площі землі при використанні колектора з відкритим доступом; наявність резервного джерела тепла для теплопостачання в періоди низьких температур; підвищені вимоги до якості й кількості ґрунтових вод; негативний вплив на зниження температури ґрунтів.</p>

Близько 46 % ринку відновлюваних джерел – це енергія з біопалива й відходів. Вона може забезпечувати виробництво тепла, електроенергії та різних видів газоподібного (біогаз), рідкого (біоетанол, біодизель) і твердого палива. Переробка біомаси дає змогу розв’язати проблему утилізації шкідливих побутових та промислових відходів й одержувати побічні продукти (високоякісні добрива, будівельні та інші корисні матеріали). Для України це важливий енергетичний ресурс.

Для виробництва біопалива можуть бути використані біорозкладані відходи промисловості, сільського та лісового господарства й домогосподарств. Технологічні напрями переробки біомаси відображено на рис. 1.

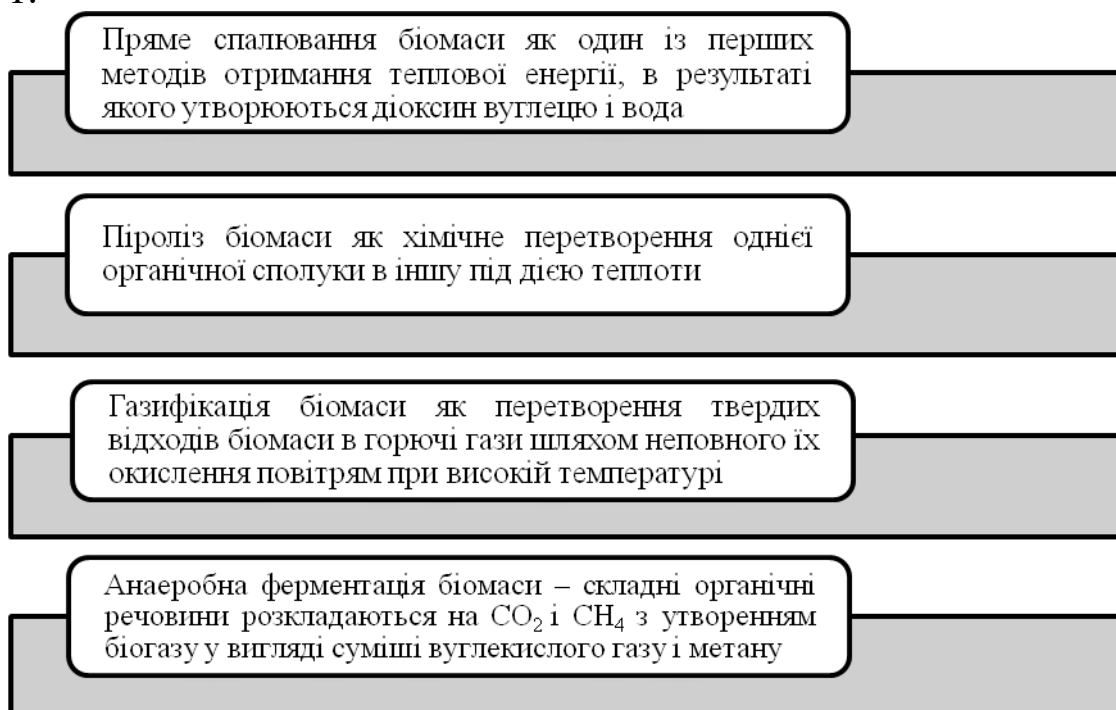

Рис. 3.1. Напрями переробки біомаси в біопаливо

Традиційні технології дають змогу виробляти біопаливо в промислових масштабах. Це перше покоління біопалива – цукри та крохмаль, етанол, масло на основі біодизеля й рослинне масло, а також біогаз, отриманий способом анаеробного збродження.

Високотемпературний піроліз (газифікація сміття) дає змогу з біологічної складової (біомаси) частини відходів виробляти газ для отримання пари, гарячої води, електроенергії. Процес утилізації складається з чотирьох послідовних етапів: 1) відбір зі сміття великогабаритних предметів; 2) переробка підготовлених відходів у газифікаторі для отримання синтез-газу й побічних хімічних сполук; 3) очищення синтез-газу для підвищення його екологічних властивостей та енергоємності; 4) спалювання очищеного синтез-газу в котлах-утилізаторах для отримання пари, гарячої води або електроенергії [8].

Передові технології, які перебувають на стадії досліджень та розробок, експериментальних або демонстраційних фазах – це друге й третє покоління біопалива. У цю категорію входить біопаливо на основі лігноцелюлозних біомас (целюлозний етанол, біомаса-рідина та біосинтетичний газ). На етапі розробки перебуває технологія, що використовує водорості, які перетворюються в дизельне паливо.

Перспективними напрямками переробки біоресурсів є виробництво:

- біогазу для отримання теплової та електричної енергії в сільськогосподарських районах;

- біоетанолу (спирту етилового зневодненого) на реконструйованих спиртових заводах (налагоджено на чотирьох спиртових заводах і планується ще на восьми);

- метану («смітєвого газу», або «біогазу») з відходів сміття, а також сільськогосподарських і побутових відходів;

- питної води та електричної енергії (процес Omni) із перетворення каналізаційних стічних вод;

- електроенергії на ТЕЦ (успішно працюють чотири ТЕЦ із власними теплоелектроцентралями).

Одним із перспективних джерел відновлювальної енергії в Україні є енергія вітру. Її потенціал дає змогу встановити в країні вітроелектростанції сумарною потужністю 15 000 МВт. За даними українського гідрометцентру, швидкість повітряних мас в Україні впродовж найближчих 30–40 років матиме чітку тенденцію до прискорення. У 2016 р. потужність вітропарків, що діють в Україні, становила 470 МВт і до 2020 р. має досягти 2280 МВт [9].

Сьогодні в Україні побудовано 13 вітроелектростанцій (ВЕС): 10 – в АР Крим (із яких працює лише шість), по одній – у Донецькій і Миколаївській областях, а також одна станція – поблизу м. Трускавець у Карпатах.

Існують дві принципово різні конструкції вітроенергетичних установок (ВЕУ): із горизонтальною й вертикальною вісями обертання (мають конструктивні переваги). Удосконалення вітроустановок відбувається за допомогою збільшення розмірів лопатей, покращення техніко-економічних показників енергетичного обладнання та електронного управління, використання композитних матеріалів і застосування більш високих башт.

Тривалість роботи вітрогенераторів у різних частинах України й у різні місяці може становити від 65 до 80 % днів [10]. Найпоширеніші сьогодні швидкохідні та тихохідні ВЕУ з горизонтальною віссю обертання. Перспективні технологічні зміни у вітроенергетиці – це теплові й

вібраційні ВЕУ, ВЕУ з електрохімічними та інерційними акумуляторами й інверторами; більш потужні – від 2–3 до 6 МВт і менш потужні – на 110–600 кВт ВЕУ для невеликих населених пунктів [11].

Сонячна енергетика розвивається достатньо високими темпами (50 % на рік), проте має як регіональні, так і сезонні особливості. Технічно досяжний енергетичний потенціал сонячної енергії в Україні дасть змогу щороку заміщувати близько 5 млрд м³ природного газу. Середньорічна кількість сумарної сонячної радіації, що потрапляє на 1 м² поверхні, змінюється від 1070 кВт·год/м² у її північній частині та до 1400 кВт·год/м² і вище на півдні України [12]. Її інтенсивність змінюється впродовж доби.

Сонячну енергію можливо перетворювати в електричну, сонячне опалення та охолодження. Можна виділити три покоління сонячних технологій (рис. 2), які перебувають на різних стадіях розробки та впровадження.

Найбільш поширені технології сонячних фотоелектричних установок на основі кремнію. Вони мають дві основні переваги: 1) виробничий модуль виготовляється на великих заводах, тому за рахунок ефекту масштабу знижується ціна; 2) вони є модульними технологіями (складаються з невеликої кількості панелей).

Тонкоплівкові сонячні батареї використовують шари напівпровідникових матеріалів товщиною всього в декілька мікрометрів. Завдяки їхній гнучкості, поверхню тонкоплівкових сонячних батарей можна подвоїти [13]. Компанія «Tesla» представила проекти виробництва дахів, уся поверхня яких буде суцільною сонячною батареєю [14].

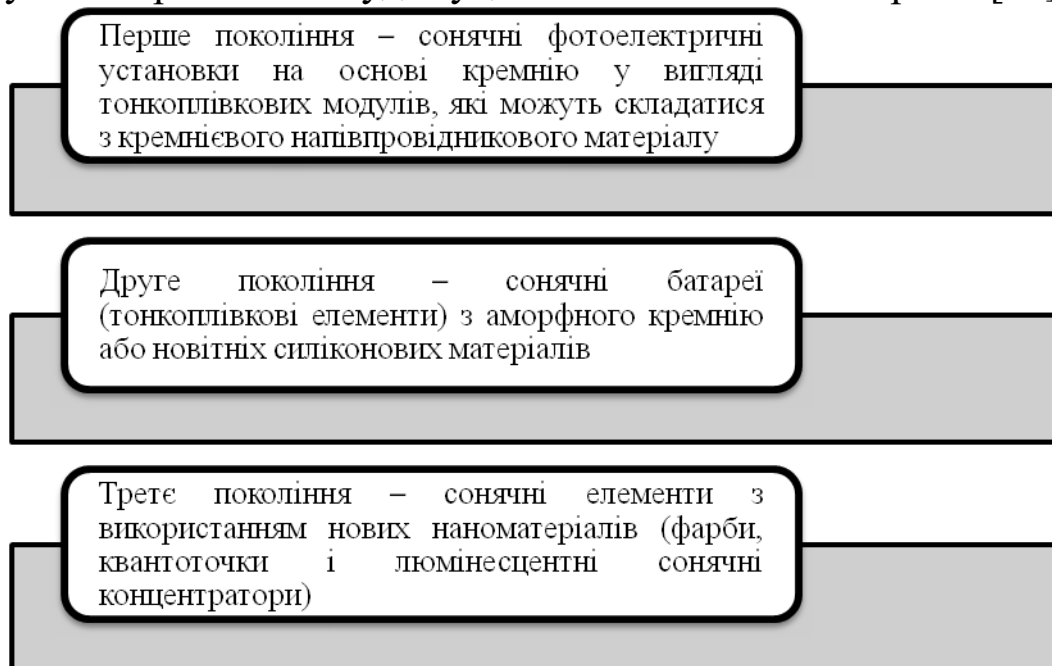

Рис. 3.2. Напрями розвитку сонячних технологій

Третє покоління сонячних елементів, що є найбільш перспективними, перебуває на етапі розробки. Це мультиз'єднання клітин із прошарками світлокомбінованих частин, які збирають енергію з окремого шматка сонячного спектра й використовують напівпровідникові матеріали (перовскіт, галій-арсенід) та клітини з потужними поглинаючими квантовими точками [15].

За міжнародною класифікацією, до об'єктів малої гідроенергетики належать ГЕС потужністю до 30 МВт (у Швейцарії, в Україні – не більше ніж 10 МВт), міні-ГЕС – від 0,1 до 1,0 МВт, мікро-ГЕС – до 0,1 МВт. Згідно зі стратегією розвитку малої гідроенергетики, в Україні планується довести потужність малих ГЕС у 2020 р. до 700 МВт, а у 2030 р. – до 1040 МВт [12]. Найбільший потенціал щодо розвитку малої гідроенергетики мають Карпати.

Залежно від умов створення напору ГЕС використовують такі основні технологічні схеми, як гребельна, дериваційна, змішана. В Україні загальна потужність малих ГЕС, що експлуатуються, становить понад 100 МВт, більше 100 малих і міні-ГЕС потребують відновлення та реконструкції.

Для будівництва малих ГЕС необхідні значні капітальні витрати на спорудження складних гідротехнічних споруд, замовлення індивідуального обладнання. Інвестиційний цикл становить 8–11 років. Крім того, будівництво нових гідроелектростанцій в Україні натикається на активний опір із боку громадськості та екологічних організацій [9].

Україна має значні ресурси геотермальної енергії. Родовища геотермальних вод, придатних до промислового освоєння, наявні в Закарпатській, Миколаївській, Одеській, Херсонській областях та в АР Крим. Річний технічний потенціал геотермальної енергії еквівалентний 12 млн т у. п. [12].

Геотермальні технології розрізняються за типом ресурсу, який вони використовують для живлення або генерації тепла (рис. 3.3). Існують високотемпературні гідротермальні типи ресурсів (вулканічні ресурси), низькі й середні температури гідротермальних ресурсів і гарячий камінь.

В Україні побудовано 11 геотермальних електростанцій. Проте геотермальна енергія має свою специфіку: 1) тепло може бути використане лише в безпосередній близькості від ресурсу, тому що його транспортування на великі відстані пов'язане зі значними витратами; 2) гарячі води та породи розміщені близько до поверхні землі, але на великій відстані від магми. Використання великої кількості термальних електро-

станцій призведе до падіння їхньої потужності та швидкого зниження температури ґрунтів [16]. Найбільш оптимальним варіантом є спорудження десятків невеликих електростанцій потужністю до 5–20 МВт.

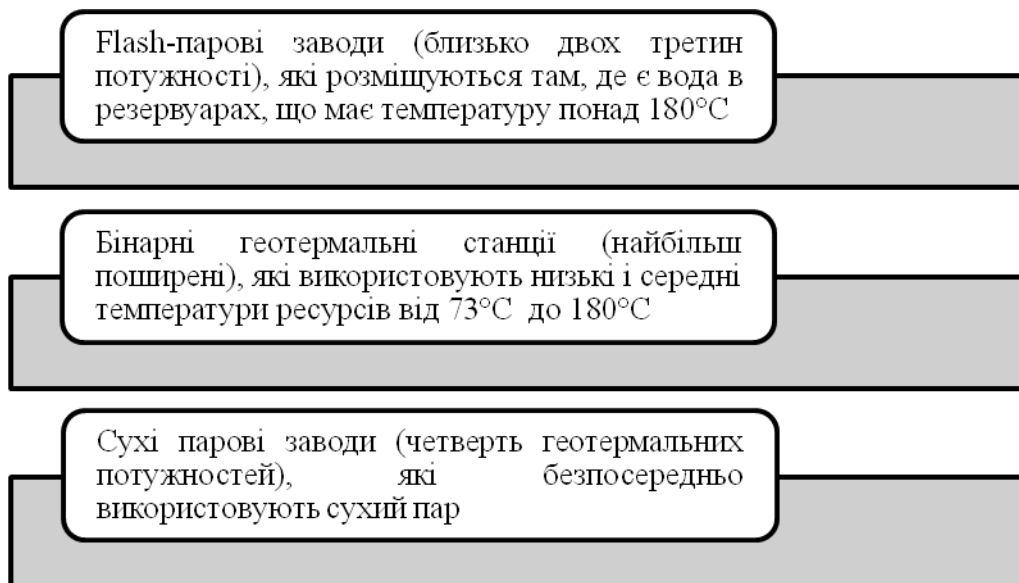

Рис. 3.3. Технологічні варіанти геотермальних установок

Джерелом теплопостачання можуть служити теплові помпи (насоси), які перетворюють низькопотенційну теплову енергію довкілля (води, ґрунту, повітря), а також теплові відходи промислових і комунальних підприємств у теплову енергію. Теплові помпи можуть бути парокомпресійного типу (найбільш поширені), абсорбційного й компресійно-резорбційного (застосовуються як кондиціонери в приміщеннях, для підігріву води на фермах тощо) та інших типів (менш поширених). Вони сприяють енергозбереженню, зменшенню ендегенного впливу на довкілля, економії енергетичних ресурсів і покращення умов роботи теплоенергетичних виробництв. Застосування теплових pomp перспективне як у комплексі з іншими технологіями використання ВДЕ (сонячними, вітровими, біоенергетичними), так і в локальних системах. Зокрема, ґрунтові теплові помпи з потужністю до 16 кВт (ККД до 6 %) використовуються для опалення будівель і кондиціонування [12].

За останні роки в Україні відбулось уповільнення темпів розвитку відновлювальної енергетики внаслідок таких основних причин, як анексія та окупація частини території України (АР Крим, окремі території Донецької й Луганської областей), на якій були об'єкти, що виробляли енергію з відновлюваних джерел і підприємства, що здійснювали техніко-технологічне забезпечення; скасування податкових пільг для виробників електричної енергії з відновлюваних джерел; погіршення

економічної ситуації та інвестиційного клімату [17]. Так, частка енергії, що вироблялася з відновлювальних джерел в Україні у 2015 р., порівняно з 2014 р., зростає лише 0,4 % (від 2,6 % у 2014 р. до 3,0 % у 2015 р.) [4]. Тому для прискорення темпів розвитку енергетичного ринку необхідні, зокрема, технологічні вдосконалення у використанні ВДЕ, перспективні напрями яких, наведені нижче, ураховують еколого-економічних аспекти:

1. Біотехнології – управління поставками сировини через прогнозування кожного виду біомаси для енергетичних потреб в областях України з використанням просторового аналізу ГІС (геоінформаційні системи) [18, с.18]; ведення державного реєстру виробників біологічних видів палива для продажу й власної переробки (споживання) та стимулювання останніх; використання рециклінгу для забезпечення комплексної переробки біоресурсів і відходів.

2. Сонячна енергетика – стимулювання запровадження сонячних технологій другого покоління, що використовують сонячні батареї з аморфного кремнію або новітніх силіконових матеріалів; використання сонячно-термальних станцій, біоконверсії та гібридних станцій (сполучають усі три методи перетворення сонячної енергії: фотоелектричний, сонячно-термальний і біоконверсію) для підвищення рівномірності роботи через акумулювання енергії; забезпечення утилізації відпрацьованих сонячних панелей (на основі кремнію), які є шкідливими для довкілля; інвестування в дослідження й розробку власного виробництва PV-панелей для підвищення якості та скорочення витрат.

3. Вітроенергетика – підвищення надійності вітроенергетики й зменшення «стрибкоподібності» за допомогою вдосконалення технології прогнозування погоди, аналіз статистичних даних, використання вдосконалених моделей вітроустановок (мобільних збірно-розбірних ВЕУ, забезпечених накопичувачем енергії у вигляді акумуляторної батареї та стаціонарних автономних ВЕУ з акумуляторними накопичувачами); інтегрування вітрових станцій у систему централізованих електромереж; виробництво власних конкурентоспроможних вітряних установок у співпраці з іноземними виробниками; використання вітроагрегатів із діаметром вітроколеса до 10 м для зменшення впливу шкідливих інфразвукових коливань на організм людини й тварин.

4. Геотермальна енергетика та енергетика довкілля: використання корозійностійких матеріалів і допоміжного устаткування для підвищення надійності та довговічності геотермальних ТЕЦ; виготовлення устаткування для геотермальних установок і систем теплопостачання

на вітчизняних машинобудівних підприємствах; спорудження менш потужних термальних станцій для запобігання зниженню температури ґрунтів; зниження витрат палива й шкідливих викидів у навколишнє середовище через використання вторинних енергетичних ресурсів.

5. Мала гідроенергетика – підвищення ефективності функціонування об'єктів малої гідроенергетики завдяки оновленню та реконструкції зношеного технологічного обладнання.

Забезпечення світових тенденцій розвитку альтернативної енергетики потребує комплексного реформування ПЕК України з використанням як загальних, так і спеціальних інструментів його регулювання (рис. 4).

Рис. 3.4. *Схема розвитку паливно-енергетичного комплексу*

Розв'язання проблеми енергетичної безпеки країни потребує зваженої та обґрунтованої державної й регіональної політики у використанні ВДЕ. Її основними *компонентами* мають бути:

- об'єктивна Державна енергетична стратегія й узгоджені регіональні програми розвитку енергетичного ринку із заходами енергоефективності та енергозбереження;

- сприятливі умови для залучення інвестицій в енергетичний сектор через розроблення й удосконалення законодавчо-нормативної бази, формування моделі державно-приватного партнерства, що позитивно впливатиме на прискорення технологічних змін і здешевлення енергії для кінцевого споживача [19]; стимулювання наукових розробок та власного виробництва енергетичних установок, формування конкурентного середовища на енергетичному ринку;

- прозора, об'єктивна й доступна інформаційна база про розвиток енергетичного ринку; моніторинг проектів, засоби обміну інформацією та компетентні інформаційні центри;

– інформаційна політика щодо підвищення ефективного використання ресурсів, екологічна культура й свідомість споживачів у питаннях ощадливого ставлення до енергетичних ресурсів та використання альтернативних джерел;

– технології роздільного збирання відходів, що дають змогу здійснювати їх комплексну переробку як з енергетичною метою, так і для виробництва побічних продуктів;

– енергоаудит на всіх етапах виробництва й споживання енергії (від видобутку та транспортування енергоносіїв – до кінцевого споживання), що дасть змогу виявити ресурси, резерви, потреби, способи їх задоволення, проблеми та методи їх розв’язання [1];

– громадські організації еколого-економічного спрямування, діяльність яких має бути орієнтована на вдосконалення державної політики, програм і проектів щодо відповідності сучасним вимогам та світовому досвіду.

Залучення альтернативних джерел енергії потребує розв’язання проблеми підвищення ефективності їх застосування. Основними інструментами можуть бути:

– комплексне використання ВДЕ через об’єднання технологій когенерації (комбіноване виробництво тепла та електроенергії) і тригенерації (процес комбінованого виробництва електроенергії, тепла й холоду) для підвищення енергетичної ефективності об’єктів;

– забезпечення енергетичної стабільності характеристик відновлюваних джерел через систему регулювання навантаження та акумулювання енергії за допомогою використання буферних (акумулюють і віддають накопичену енергію в короткі проміжки часу – секунди, хвилини й до однієї години) та ємнісних (акумулюють і віддають енергію протягом тривалого часу – до декількох годин) акумуляторів та суперконденсаторів, що не містять шкідливих хімічних речовин і токсичних металів та можуть заряджатися й розряджатися багато разів [18];

– нові технології управління енергетичними комплексами для підвищення економічної ефективності та екологічної вигоди через інтегрування ВДЕ в центральні мережі, їх модернізацію й запровадження SmartGrid (розумних мереж електрозабезпечення): розробка Концепції інтелектуальних мереж (нормативно-правове та технічне забезпечення; інтегрування розсерджених джерел енергії через віртуальні електростанції, що поєднують вітроустановки, фотоелектричні станції, міні- й мікро-ТЕЦ тощо, споживачів і системи акумулювання енергії [20];

реалізація міжнародних стандартів сумісності обладнання інтелектуальних мереж [21]) та «Дорожньої карти» її реалізації.

Отже, у підвищенні ефективності функціонування ПЕК, забезпеченні енергонезалежності й енергоефективності важливу роль відіграють відновлювальні джерела енергії. Найбільш перспективними видами альтернативної енергетики в Україні, зважаючи на економічно досяжний потенціал, є біоенергетика, сонячна енергетика, вітроенергетика, геотермальна енергетика та енергетика доквілля, мала гідроенергетика. Виявлені основні переваги й недоліки, технологічні особливості та перспективи дали підставу сформулювати основні напрями розвитку кожного виду ВДЕ, що враховують еколого-економічні аспекти.

Основними перешкодами, що вповільнюють нарощення енергетичного потенціалу за рахунок альтернативних джерел, є відносно високі витрати, нестабільність у часі, територіальна нерівномірність, складність інтегрування в центральні мережі. Тому задля прискорення темпів використання НВДЕ систематизовано й запропоновано загальні інструменти, що є компетенцією держави та регіонів, й інструменти ефективного інтегрування відновлювальних джерел енергії в ПЕК.

Джерела та література

1. Савінок В. Перспективи розвитку відновлювальної енергетики в Україні. URL: <http://iac.org.ua/perspektivi-rozvitku-vidnovlyuvanoyi-energetiki-v-ukrayini/>.
2. «Викиди забруднюючих речовин та парникових газів у атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення у 2015 році». *Експрес-Випуск Державної служби статистики України*. URL: https://ukrstat.org/uk/express/expres_u.html.
3. Key World Energy Statistics. URL: <https://www.iea.org/publications/.../KeyWorld2016.pdf/>.
4. Енергетичний баланс України за 2015 рр. URL: www.ukrstat.gov.ua/.
5. Інформація про потужність відновлювальних джерел в Україні. URL: ecotown.com.ua.
6. Волошин О. Л. Розвиток альтернативної енергетики в Україні: сучасний стан та результативність механізмів державного регулювання. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2015-1/doc/2/14.pdf>.
7. Огляд етапів реалізації проектів будівництва об'єктів відновлюваної електроенергетики в Україні. URL: http://sae.gov.ua/sites/default/files/documents/brochure_ukr_NET%2B31.pdf.

8. Переробка сміття в ногу з часом. URL: <http://jkg-portal.com.ua/ua/publication/one/pererobka-smittja-v-nogu-z-chasom-32077>.
9. Перспективи розвитку ВДЕ в Україні – куди вкладати гроші? URL: <https://smarteco.biz.ua/renewable-energy-in-ukraine-where-to-invest/>.
10. Гуманицкий В. П. Научно-технические проблемы создания ветро-энергетических агрегатов. *Энергетика и электрификация*. 1993. № 4. С.47–49.
11. Кузьо І. В., Корендій В. М. Обґрунтування розвитку вітроенергетичних установок малої та надмалої потужності. URL: http://vuzlib.com.ua/articles/book/10225-Ob%D2%91runtuvannja_-rozvitku_v%D1%96tr/1.
12. Энергетика: історія, сучасність і майбутнє. URL: <http://energetika.in.ua/ua/books/book-5/part-1/section-2/2-1/2-1-3>.
13. Dexter Johnson. A Clearer Outlook for Quantum Dot-Enabled Solar Windows. URL: <http://spectrum.ieee.org/nanoclast/semiconductors/materials/a-clearer-outlookforquantumdotenabledsolarwindows>; <http://spectrum.ieee.org/nanoclast/green-tech/>.
14. Cheryl Katz. Will New Technologies Give Critical Boost to Solar Power? URL: http://e360.yale.edu/feature/will_new_technologies_give_ritical.
15. Dario Borghino. Study Claims Perovskite Solar Cells Can Recoup Their Energy Cost Within Three Months. URL: <http://www.gizmag.com/perovskite-solar-cells-energy-paybacktime/38550>.
16. Держенергоефективності України. *Геотермальна енергія*. URL: <http://saee.gov.ua/ae/geoenergy>.
17. Звіт про результати стимулювання та використання енергії, виробленої з відновлюваних джерел в Україні за 2014–2015 рр. URL: http://saee.gov.ua/sites/default/files/Report_ES_RE_Ukraine_2014_15.pdf.
18. Півняк Г. Г., Шкрабець Ф. П. Альтернативна енергетика в Україні: [монографія]/Нац. гірн. ун-т. Дніпропетровськ: НГУ, 2013. 109 с.
19. Круглов В. В. Розвиток альтернативної енергетики з використанням механізмів державно-приватного партнерства. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2015-3/doc/2/05.pdf>.
20. Білодід В. Д., Таранець К. В. Мала енергетика та її значення в регіональних системах майбутнього. *Проблеми загальної енергетики*. 2008. № 8. С. 40–47.

21. Еволюція інтелектуальних електричних мереж та їхні перспективи в Україні/Б. С. Стогній, О. В. Кириленко, А. В. Праховник, С. П. Денисюк. URL: http://techned.org.ua/2012_5/st8.pdf.

3.3. Раціональне використання й охорона ресурсів озер та штучних водойм Українського Полісся

Сучасне розуміння проблеми раціоналізації природокористування й охорони природи, вимоги до значного підвищення ефективності в подальшому розвитку економіки, потреба впровадження інтенсивних форм використання ресурсів у поєднанні з ресурсозберігальними технологіями – усе це зумовлює значну увагу до якісного стану озер та штучних водойм, розвитку наукових основ управління, використання, охорони.

Заозереність Українського Полісся становить 0,16 %, з урахуванням штучних водойм – 0,51 %. У досліджуваному регіоні наявні 414 озер, площею водної поверхні 18013,54 га та об'ємом водної маси 1069,83 млн м³. Значне місце серед водойм займають штучні – 2935 ставків та 80 водосховищ. Ставки займають 0,23 % досліджуваної території, водосховища – 0,12 %. Сукупна площа ставків сягає 25276,7 га, водосховищ 13 104 га. У штучних водоймах заакумульовано 870,76 млн м³ водної маси (у ставках – 583,27 млн м³, водосховищах – 287,49 млн м³) [6, 15]. Особливості розподілу озер та штучних водойм за адміністративними та ландшафтними областями узагальнено в табл. 3.3–3.4.

Таблиця 3.3

Озера та штучні водойми Українського Полісся (у межах адміністративних областей)

Адміністративна область	Кількість, шт.	Площа водного дзеркала, га	%	Об'єм водної маси, млн м ³	%
Волинська	531	19021,67	33,7	1006,55	51,3
Житомирська	456	8815,07	15,6	166,35	9,0
Київська	525	4618,05	8,2	77,12	4,0
Львівська	438	3708,60	6,6	82,41	4,2
Рівненська	452	7327,10	13,1	193,28	10,0
Сумська	212	3685,80	6,5	55,87	2,9
Тернопільська	123	965,40	1,7	9,19	0,5
Хмельницька	313	3292,10	5,8	43,69	2,3
Чернігівська	379	4960,50	8,8	306,13	15,8
РАЗОМ	3429	56394,29	100,0	1940,59	100,0

**Озера та штучні водойми Українського Полісся
(у межах ландшафтних областей)**

Ландшафтна область	Кількість, <i>шт.</i>	Площа водного дзеркала, <i>га</i>	%	Об'єм водної маси, <i>млн м³</i>	%
Волинське Полісся	983	26348,77	46,8	1199,83	61,8
Житомирське Полісся	456	8815,07	15,6	166,35	8,6
Київське Полісся	525	4618,05	8,2	77,12	3,9
Чернігівське Полісся	379	4960,50	8,8	306,13	15,8
Новгород-Сіверське Полісся	212	3685,80	6,5	55,87	2,9
Мале Полісся	874	7966,10	14,1	135,29	7,0
РАЗОМ	3 429	56394,29	100,0	1940,59	100,0

Раціональне природокористування в Українському Полісся є важливою регіональною комплексною проблемою, яка має міжгалузевий, міждисциплінарний характер. Тому необхідні глибокі дослідження для всестороннього їх наукового обґрунтування.

Під час розробки рекомендацій ми виходимо з таких головних принципів: багатоцільове використання водойм і розвиток природно-господарських комплексів; перетворення природних ресурсів із найменшими екосередовищними збитками; рекультивация – відновлення водойм, які втратили свій природний потенціал; охорона унікальних природних об'єктів.

Останнім часом з'явилися непоодинокі спроби економічного районування. Кожна із запропонованих схем вирізняється особливим підходом, але жодна з них не обґрунтовується за водним чинником, хоча саме він значною мірою лімітує розміщення й розвиток продуктивних сил [9].

Головним принципом екосередовищного збереження є формування системи показників і нормативів, які забезпечують раціональне використання водойм і здійснення природоохоронних заходів, на основі функціонального призначення водойм й ефективного використання наявних ресурсів.

Для реалізації цього потрібно визначити функціональне призначення конкретних водойм, з'ясувати вплив забруднень на можливості реалізації функціонального призначення водойм, установити норми забруднень відповідно до умов раціонального використання водойм.

Функціональне призначення природних ресурсів водойм визначаються особливостями їх використання як заповідників, зон відпочинку, об'єктів туризму, спорту, водоприймачів, місць добування донних відкладів, заготівлі лікарських рослин, рибництва, джерел водопостачання.

Розвиток і розміщення виробничих сил перебуває в тісному взаємозв'язку з кількістю і якістю водних ресурсів. Розвиток промисловості, сільського й комунального господарства, антропогенні зміни водних ресурсів призводять до погіршення якості природних вод і зменшення водозабезпеченості території. Тому проблема охорони природних вод у цих умовах набуває особливої актуальності.

Природоохоронні заходи щодо охорони вод від забруднення та виснаження поділяються на *попереджувальні* й *відновлювальні*. Попереджувальними методами охорони водних об'єктів і їх водозбірних басейнів є сукупність міжнародних, державних, регіональних (місцевих), адміністративно-господарських, юридичних та суспільних заходів, спрямованих на збереження унікальних природних комплексів, що реалізується у формі створення природоохоронних територій різних категорій і режиму охорони з водоймами в їхніх ядрах.

Під час використання водойм у будь-якій галузі господарства простежуємо антропогенний вплив, який виражається в процесі змін лімносистем. Установлення спрямованості цих змін, їх специфіки для водойм різних типів дасть можливість розробки проектів раціонального освоєння водойм для різних галузей економіки.

При тому, що озера й штучні водойми як елементи будь-якої природної або природно-технічної водогосподарської системи використовуються все активніше, питання прогнозування динаміки природного фону набуває особливої актуальності.

Озера Українського Полісся – це унікальна природна спадщина, специфічний компонент ландшафтів України, за низкою біотичних показників не має аналогів у Європі. Значна кількість із них перебуває під загрозою забруднення внаслідок промислової, сільськогосподарської діяльності. Стали очевидними негативні екосередовищні наслідки господарської діяльності на водозборах озер. Для збереження цієї спадщини, передусім найчутливішого компонента озерної систем – біоти, потрібно розробити стратегію землекористування (водокористування) й інших напрямів господарського та рекреаційного використання озерних екосистем і територій їх водозборів.

Важливим напрямом оптимізації озер є їх рекультивация – відновлення озер і розробка науково обґрунтованих заходів управління

озерними системами, При цьому слід ураховувати, що, крім загальних шляхів рекультивації, для кожного конкретного випадку потрібна розробка конкретних заходів, що враховують місцеві особливості малого водозбору, генетичний тип озера, ступінь його стійкості, потужність і склад відкладів, джерела евтрофікації або забруднення.

Взаємодія водосховищ із навколишнім середовищем багатогранна й відображається на природних умовах прилеглих територій. Такі зв'язки можуть бути постійними й тимчасовими, позитивними та негативними. У результаті такого контакту водосховища із сушею виникають кліматичні, гідрогеоматичні, ґрунтово-рослинні, інженерно-геоматичні, санітарно-гігієнічні, екологічні й інші специфічні зміни в природі створених водосховищ [2].

Водоохоронні заходи здійснюються не лише в період створення водосховищ, а й протягом усього періоду їх існування. Система управління експлуатацією багатьох водосховищ регіону малоефективна. Експлуатаційні заходи водоохоронного змісту включають комплекс організаційно-господарських, гідротехнічних агролісомеліоративних та інших заходів, які забезпечують сприятливі умови водойми й водозбірного басейну.

До заходів на водосховищі належить підтримка нормативної якості води; раціональне використання природних ресурсів водосховища з урахуванням їх відновлення й охорони; організація оптимального природокористування на узбережжі водосховища й відповідних природоохоронних заходів; визначення забруднення водосховища промисловими та тваринницькими стічними водами.

На водозборі заходи здійснюються для організації раціонального використання земель, агролісомеліоративні, гідротехнічні й інші з попередження водної й вітрової ерозії; суворе дотримання правил і норм застосування мінеральних добрив й отрутохімікатів; заходи щодо підтримки в належному стані водоохоронних лісів і лісозахисних насаджень у різних районах водозбірного басейну.

Теоретичною основою технологій добування донних відкладів повинна бути прийнята концепція екосередовищного безпечного природокористування. Наявність різних варіантів технологій потребує всестороннього аналізу для вибору найбільш раціональних варіантів. При цьому критеріями оцінювання повинні бути техніко-економічні показники, екологічна прийнятність технологій і якісні показники продукції.

Із мінеральних ресурсів, представлених запасами мінеральних, органо-мінеральних й органічних відкладів, найперспективніші для використання – сапропелеві ресурси (відклади з умістом органічної

речовини понад 30 %) [4]. Запаси сапропелю складають 63882,8 тис. т. Основна кількість розвіданих сапропелів зосереджена у Волинській області (52 998 тис. т), значно менше у Рівненській (8381,1 тис. т), Київській (1290,7 тис. т) Сумській (1180 тис. т) і Чернігівській (33 тис. т) областях [5].

Незважаючи на успіхи, досягнуті під час вивчення сапропелів, його використання обмежене, оскільки технічні засоби й технологічні схеми, які застосовуються при добуванні сапропелів, не є оптимальними, не враховують властивостей сапропелевих покладів, мають невисокі техніко-економічні показники й не відповідають природоохоронним вимогам. Однією з причин такого стану є відсутність науково обґрунтованих вимог до схем розробки й технологій, відповідних умовам залягання відкладів і характеристикам існуючого обладнання.

Особливості хімічного складу, наявність сапропелів різних видів дають можливість широко використовувати їх у господарстві, зокрема, як сапропелеві добрива (органо-мінеральні добрива, сапропелеві компости, сапропелева пульпа для кольматації малопорушених ґрунтів, вапнувальні матеріали, амонізований сапропель, сапропелі для гранулювання мінеральних добрив), мінерально-вітамінні добавки для тварин, сапропелі для виробництва будівельних матеріалів, для хімічної промисловості, геологорозвідувального буріння (бурові розчини) та металургії.

Сапропелі Українського Полісся за своїми фізико-хімічними властивостями дають підстави розглядати їх як один з основних і перспективних ресурсів у бальнеології (сапропелеві лікувальні грязі) та для виробництва медпрепаратів. Найпридатнішими є малозольні органічні сапропелі.

Ураховуючи якісні показники, різноплановість залягання і використання сапропелевих покладів, ми ставимо завданням подальших досліджень розробку оптимальних норм і правил експлуатації озерних родовищ сапропелю, що поряд із відновленням гідрогеоматичних параметрів водойм, на яких ведеться добування сапропелю, забезпечували б раціональніше використання добутої сировини. Природоохоронні заходи повинні передбачати створення на базі наявних озер цінних сапропелевих родовищ як еталонних екосистем.

Використання озерних сапропелів є найперспективнішим напрямом господарського використання водойм. Рентабельними для промислового освоєння є водойми з площею 40–50 га і балансовими запасами 1,3–1,5 млн т сапропелю. На таких об'єктах можлива організація

підприємств із добуванням 50 тис. т за рік терміном на 23–25 років. Менші за площею й запасами родовища доцільно розробляти грейфферно-екскаваторним способом та отримати економічний ефект за рахунок підвищення врожайності сільськогосподарських культур на бідних малородючих дерново-підзолистих ґрунтах Українського Полісся.

Для запобігання забрудненню природних вод біогенними речовинами, що надходять із господарсько-побутовими стічними водами й оборотними водами сільгоспугідь, потрібно підвищити ефективність очищення стічних вод і передбачити комплекс водоохоронних заходів. Це уможливило б зниження рівня надходжень у водойми й річки азотних та фосфорних добрив із сільськогосподарських угідь.

Запобігання забрудненню водойм біогенними речовинами має включати заходи на водоймі й на водозборі. Їх умовно можна поділити на *організаційно-господарські, агротехнічні та гідротехнічні*.

До організаційно-господарських водоохоронних заходів належать виконання правил транспортування, зберігання й внесення добрив та пестицидів; заборону внесення будь-яких видів добрив по сніговому покриву; заборону авіаобробки посівів пестицидами; будівництво складів для збереження добрив і пестицидів.

Агротехнічні водоохоронні заходи під час унесення мінеральних добрив уключають застосування оптимальних доз добрив з урахуванням агрокультури, планованого врожаю, умісту поживних речовин у ґрунтах; унесення фосфорних і калійних добрив під зяблеву оранку; унесення азотних добрив на глибину оранки; використання мінімально рухливих форм азотних добрив; міжрядкову обробку просапних культур для інтенсивного використання добрив і збільшення акумулюючої ємності ріллі; зниження інтенсивності сніготанення шляхом боронування снігового покриву на водозборі для зменшення виносу азоту й фосфору з талими водами; організацію на сільськогосподарських угіддях, прилеглих до водойм, сівозміни із високою питомою вагою трав.

До гідротехнічних водоохоронних заходів належать виділення й організація вздовж берегів природоохоронних прибережних смуг і водоохоронних зон зі спеціальним режимом сільськогосподарського використання земель у їхніх межах; створення комплексу проти-ерозійних заходів на території еродованих земель; будівництво відстійників для очищення води від завислих речовин, а також споруд й обладнання для біотичного очищення вод із використанням вищої водної рослинності.

До заходів на водоймі належать зниження внутрішнього біогенного навантаження за допомогою вилучення поверхневого шару донних відкладів; зменшення навантаження шляхом заборони водопою великої рогатої худоби; відновлення екосистеми або окремих її ланок.

На основі наведених матеріалів щодо геоекологічних досліджень водойм можна сформулювати головні положення водоохоронних заходів, здійснення яких сприятиме збереженню й поліпшенню стану водойм. До них належать створення прибережних водозахисних зон, які знижують стік біогенних хімічних елементів із водозбірної площі; зменшення негативного впливу донних відкладів на якість води шляхом аерації придонних шарів води й періодичного вилучення донних відкладів із водойм; очищення промислових і господарсько-побутових стічних вод від сполук важких металів, біогенних й органічних речовин; зміни в технології внесення хімічних речовин (пестицидів, мінеральних добрив, отрутохімікатів) для зменшення їх надходження до водойм; упорядкування рекреаційних територій та неорганізованої рекреаційної діяльності.

Проблеми збереження й використання біотичного різноманіття водойм. Стратегічною метою України є входження в Європейське Співтовариство. У межах Плану дій «Україна – ЄС» необхідне узгодження українського природоохоронного законодавства із законодавством Європейського Союзу (ЄС), упровадження європейських моделей управління й охорони природних ресурсів. Зокрема, надзвичайно важливим є реформування у сфері управління водними ресурсами.

Прийнята у 2000 р. Водна рамкова директива ЄС визначає основні принципи управління водними ресурсами [14]. Одним із головних принципів, викладених у Водній рамковій директиві ЄС, є інтегрована басейнова модель управління водними ресурсами, що передбачає спільні дії всіх держав.

Документ надає країнам-членам ЄС і країнам, що мають на меті приєднання до нього, нових масштабних можливостей співпраці у сфері покращення екологічного стану озер, боліт, річок. Це відповідає цілям міжнародної співпраці в межах процесу «Довкілля для Європи» та «Екологічній програмі для Центральної й Східної Європи».

В умовах посилення інтеграційних процесів і транскордонної співпраці, крім механізмів побудови регіональної економічної політики, пріоритетного значення набуває спільне розв'язання партнерами екологічних проблем на транскордонних територіях, збільшення фінансових

витрат на охорону навколишнього середовища, створення «екологічно чистих регіонів», збереження біорізноманіття на прикордонних територіях, забезпечення їх підтримуваного (сталого) розвитку. Особливе місце серед природних об'єктів на прикордонних територіях займають транскордонні й міжнародні річки та озера.

Євроінтеграційні процеси мають певні пріоритети у сфері охорони навколишнього природного середовища й раціонального природокористування. Зауважимо, що Європейський Союз відносить екобезпеку людського довкілля, яка є надто важливою складовою частиною національної безпеки кожної держави, до чинників загальноєвропейської стабільності та якості життя; охорона навколишнього середовища визнана пріоритетним напрямом співробітництва України з країнами-членами ЄС. Інтеграція нашої держави до ЄС потребує всебічного вдосконалення охорони довкілля, раціоналізації використання природних ресурсів і підвищення рівня екобезпеки.

Україна стала стороною низки Міжнародних угод і домовленостей щодо охорони навколишнього природного середовища й використання природних ресурсів. Виконання цих угод є основою успішного інтеграційного просування України до євроспільноти. Серед головних міжнародних конвенцій – Конвенція з охорони та раціонального використання транскордонних водотоків і міжнародних озер (ратифіковано 01.07.99; Закон України № 801–XIV); Конвенції про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (ратифіковано 29.10.96; № 436/96); Картагенський протокол про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття (ратифіковано 12.09.02; № 152–IV); Конвенція про оцінювання впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті (ратифіковано 19.03.99; № 534–14).

Гельсінська конвенція «Про охорону та раціональне використання транскордонних водотоків і міжнародних озер» (1992 р.) засвідчує, що їх охорона є важливим невідкладним завданням, ефективно розв'язання якого може бути забезпечене лише шляхом тісного міжнародного співробітництва (раціональний розподіл обсягів води, зменшення забруднення, налагодження мережі моніторингу та контролю якості води, налагодження системи аварійного оповіщення для спільного усунення наслідків аварій, відпрацювання критеріїв оцінки якості води транскордонних водних об'єктів і стічних вод).

Національна програма екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води визначає стратегію й шляхи розв'язання однієї з найважливіших загальносуспільних проблем України

– екологічного оздоровлення водних об'єктів басейну Дніпра та поліпшення якості питної води, яка є важливим складником екологічної політики суспільства, орієнтованої на створення безпечних умов життя людини й відновлення природного середовища [8].

Розв'язання комплексної проблеми екологічного оздоровлення басейну Дніпра потрібно здійснювати на якісно новому рівні відповідно до радикальних змін змісту природокористування та стратегії розвитку економіки країни. Результати позитивного розв'язання проблеми матимуть високу екологічну, економічну й соціальну ефективність на національному та міжнародному рівнях.

Виконання завдань Програми має бути важливим складником формування й реалізації екологічної політики України на її шляху до сталого розвитку та інтегрування у Світове Співтовариство. Пропоноване дослідження сприятиме розв'язанню однієї з найважливіших загальносуспільних проблем України – екосередовищного оздоровлення водних об'єктів і поліпшення якості питної води, яка є важливим складником екологічної політики суспільства, орієнтованої на створення безпечних умов життя людини та відновлення природного середовища.

Основною метою дослідження водойм є відновлення й забезпечення сталого їх функціонування, якісного водопостачання, екобезпечних умов життєдіяльності населення та господарства й захисту водних ресурсів від забруднення та виснаження.

Застосування басейнового, комплексного й програмно-цільового підходів до раціонального використання ресурсів водойм на засадах визнання факту їх обмеженості та забрудненості внаслідок діяльності людини й розв'язання проблеми покращення стану водойм є одним із невідкладних суспільно значущих завдань.

Прип'ятському Поліссю приділяють значну увагу не лише науковці, а й громадськість. Природний комплекс регіону має особливе гео-екологічне значення для України та Європи загалом. Збереження біотичного й ландшафтного різноманіття Полісся є пріоритетним завданням реалізації Національної стратегії України з біорізноманіття. Політика щодо водно-болотних угідь є невід'ємним складником загальної природоохоронної політики держави.

На території Українського Полісся водно-болотні комплекси – це один із найважливіших компонентів природного ландшафту й господарського резерву. Водойми та болота як компоненти біосфери – важливі гідрогеоматичні та кліматичні регулятори Полісся, територія

значного біотичного різноманіття й формування цінних ресурсів – торфу та сапропелю.

Україна здійснює планомірну інтеграцію охорони біотичного різноманіття у всі форми людської діяльності, а саме: у збалансоване використання земельних ресурсів, охорону лісових і водних екосистем, сприяння екологічно безпечному сільському господарству й стабільному розвитку регіонів, в охорону генетичного, видового, екосистемного й ландшафтного різноманіття.

Адаптація України до стандартів Європейського Союзу потребує нових підходів до використання ресурсів водойм, формування структури водогосподарських комплексів, розвитку міжнародних відносин при використанні спільних водних екосистем. У таких умовах актуальним є з'ясування параметрів водно-ресурсного потенціалу, що розглядається як один із головних чинників соціально-економічного розвитку Полісся й України загалом.

Водно-болотні угіддя або, за Рамсарською конвенцією, «Wetlands international» є важливим компонентом ландшафту та природного середовища Українського Полісся. Вони виконують у природі важливі еко-середовищні функції (нагромадження й збереження прісної води, регулювання стоку, підтримки біотичного різноманіття тощо). Водойми та прибережні зони створюють різноманітні мальовничі ландшафти, є місцями існування рідкісних і зникаючих видів водної й навколоводної фауни та флори.

У Європі, згідно з природоохоронними конвенціями (Рамсарська конвенція, Бонська конвенція, Угода про охорону Афро-Євразійських мігруючих птахів), обґрунтовано потребу створення єдиної європейської мережі природоохоронних територій міжнародного значення. Така мережа охоронних територій створена в абсолютній більшості країн Європи. Деякі природоохоронні території Українського Полісся вже отримали світове визнання: Шацький природний національний парк, заплави річок Прип'ять і Стохід.

Центральну частину Загальноєвропейської стратегії збереження біотичного й ландшафтного різноманіття формує проект створення єдиної загальноєвропейської екомережі, яка вибудована та функціонує на єдиних принципах. Для Європи, роздібленої на велику кількість держав, здійснення такого проекту є досить проблематичним. Густа й складна мережа державних кордонів розділяє унікальні для Європи природні екосистеми, ареали рідкісних та інших цінних видів рослин і тварин, місцезнаходження їхніх популяцій. Екологічне благополуччя

єдиної Європи може бути забезпечено лише спільними зусиллями всіх країн, які використовують єдині принципи й підходи до створення екомережі.

У сучасному господарстві водойми використовуються для товарного рибництва, розведення водоплавних птахів і звірів, водопою худоби, місцевого водопостачання, приймання та накопичення води, аматорського рибальства, рекреації тощо. Більшість їх є невеликими ставками, які поширені повсюдно. Такі водойми – численні, у більшості районів вони вже стали невід’ємним біотопічним елементом ландшафту.

У густій прибережній рослинності, яка оточує фактично кожную водойму, трапляються не лише вологолюбні форми, а й багато інших видів, що колись населяли різні природні біотопи, площі яких різко скоротилися. Більшість згаданих угруповань за своїми властивостями наближаються до природних, особливо повітряно-водних болотно-берегових та заплавлених деревно-чагарникових. У ландшафтному плані сільськогосподарські водойми разом із навколишніми береговими урочищами є резерватами біорізноманіття. За своїми властивостями ці гідросистеми займають проміжне положення між природними й штучними екосистемами, а тому є своєрідними компонентами біосфери.

Основні форми використання малих водойм в Українському Поліссі не зменшують їхню природоохоронну роль. Фактично водогосподарські угіддя певною мірою виконують функції захисних смуг, зон відпочинку, заказників, ландшафтних парків. Адміністративне підтвердження відповідного статусу було б дуже доцільним. Водокористувачі також зацікавлені в одержанні додаткових повноважень з охорони угідь, що особливо стосується водойм комплексного використання.

Отже, малі водойми з прилеглими береговими урочищами мають значний природоохоронний потенціал, відіграють роль резерватів біорізноманіття. Їхнє включення до загальної екомережі за відповідного законодавчого забезпечення спроможне значно збільшити природоохоронний фонд.

У збереженні біотичного й ландшафтного різноманіття України головна роль належить природоохоронним територіям. Україна має реальний шанс одночасно з розвитком економіки й покращенням благополуччя населення зберегти природну спадщину. Це важливо не лише для території дослідження, а й для збереження природи всього Європейського регіону, ураховуючи унікальність і міжнародне значення

Українського Полісся для розв'язання проблем збереження біорізноманіття.

До найперспективніших регіонів, у межах яких можуть бути в найближчий час сформовані природоохоронні території, належать природоохоронна зона між Україною, Республікою Білорусь і Польщею. Кордони є не лише зовнішнім політико-адміністративним, а й митним і міграційним рубежем. Державні кордони, крім того, перетинають низку великих природних регіонів, відрізняються природною своєрідністю, унікальністю ландшафтних умов, а також збереженістю природного рослинного покриву на більшій її частині. Усе це дає підстави стверджувати, що розміщені тут ліснокомплекси мають не лише регіональне, а й загальноєвропейське екологічне значення. Незважаючи на природно-територіальні відмінності й різний ступінь господарського освоєння, вони утворюють великі просторово-взаємопов'язані природні утворення, розміщені на водозборах річок Прип'яті, Західного Бугу, Десни.

Отже, єдність природних умов прикордонних територій, відносно добра збереженість на її окремих ділянках природних геосистем (болотних, лучних, лісових й ін.), різноманіття флори й фауни створює реальні передумови для розширення та створення нових прикордонних (транскордонних), природоохоронних територій. Сучасні природоохоронні території в регіоні мають істотні недоліки: вони не відображають усе природне різноманіття території (ландшафтну будову, рослинний покрив, особливості тваринного світу, ґрунтові й стокові умови; вони просторово й функціонально не пов'язані з аналогічними територіями сусідніх держав, відсутній узгоджений режим їх охорони, а також наявні різні підходи щодо напрямів їх використання. Тому потреба й доцільність створення нових природоохоронних територій та об'єктів у прикордонній зоні між Україною, Білоруссю й Польщею очевидна.

Одним із дієвих засобів охорони біорізноманіття певних територій є організація екомережі, яка є інтегруючою в його збереженні. Формування екомережі розпочате в Україні. Відомо, що вона складається із системи екологічних ядер, коридорів буферних зон і територій відновлення. Одним із головних екокоридорів України є Поліський широтний коридор. Полісся загалом та його південна частина – Українське Полісся – є унікальним природним регіоном, на формування якого в антропогені мали вплив діяльність льодовика і його вод, неодноразові значні зміни клімату. За кількістю природної рослинності Українське

Полісся займає перше місце серед регіонів рівнинної частини України [11–13].

На крайньому заході Полісся нині функціонує транскордонний українсько-польський біосферний резерват «Західне Полісся». До нього ввійдуть біосферні резервати «Західне Полісся» на території Польщі [16] та Шацький на території України, який уключає територію Шацького національного природного парку. Доцільним є розширення території цього транскордонного резервату за рахунок уведення до нього білоруської частини на прилеглій території. На території України доцільно продовжити розширення території біосферного резервату з першочерговим уключенням до нього території регіонального Національного природного парку «Прип'ять–Стохід» у межах Волинської області. Значна його частина входить нині до водно-болотних угідь міжнародного значення [1, 12].

У північній частині Рівненської та Житомирської областей, а також на прилеглій частині Білорусі наявна низка значних за площею природно-заповідних територій, які можуть бути ядрами майбутнього біосферного білатерального резервату. В Україні вони розміщені від болотного масиву Морочно на Рівненщині до Словечансько-Овруцької височини на Житомирщині. На болотному масиві Морочно-І є три заказники загальнодержавного значення, які межують один з одним і мають площу 2–3 тис. га кожен – Сварицевицький, Хиноцький, Золотинський. До цього біосферного резервату пропонують уключити також ділянки болотного масиву Кремінне – ділянки Рівненського природного заповідника Переброди, Сира Погоня та Сомино загальною площею близько 40 тис. га, на яких представлена вся гама сфагнових боліт Полісся і навколишніх водойм та лісів. Тут виявлено зростання 25 видів із Червоної книги України. До біосферного резервату має ввійти й Поліський природний заповідник площею 20,1 тис. га та прилеглі до нього ділянки Овруцько-Словечанської височини, які мають увійти до заповідника при його розширенні [7, 10, 12].

Виконане дослідження засвідчує, що тут наявні всі необхідні природно-територіальні й господарські передумови для їх розширення. Передусім, це стосується вже сформованих і функціонуючих природоохоронних територій. Разом зі зростанням їх загальної площі потрібна також і зміна їхнього статусу (наприклад переведення ботанічних заказників у ландшафтні). Ця обставина зумовлена потребою збереження в природному стані не лише окремих біотичних компонентів і комплексів, а й захист усієї ландшафтної структури, яка включає

рельєфні особливості території, водно-болотні угіддя, лісові й лучні екосистеми. Крім того, буде створена єдина міждержавна територіальна система подібних територій і сплановано заходи щодо комплексної міждержавної їх охорони. Розширення природоохоронних територій уздовж кордонів суміжних країн передбачає також деякі зміни у використанні прилеглих до них структур землекористування (створення екологічно більш адаптованих сільськогосподарських угідь, буферних зон, інтенсивний розвиток туризму й екскурсійної справи, збільшення санаторно-курортних лікувальних закладів і зон відпочинку). Таке використання території регіону уможливить не лише збереження розміщених тут озерних комплексів, а й дасть поштовх збалансованому розвитку цього прикордонного регіону України.

Для Полісся характерна найвища в Україні середня площа заболочених ділянок у межах басейнів озер, яка в різних районах регіону становить від 38 до 72 %, тому великі озера, зазвичай, мілководні й лежать у плоских заболочених зниженнях, оточених торф'яними болотами.

Типові для Полісся генетично-структурне поєднання озер і торф'яно-болотних масивів, що мають спільність водного режиму й природних умов, формує природні системи – озерно-болотні комплекси, які становлять єдині екосистеми озер та боліт і функціонують у єдиному водно-стоковому режимі.

Проте низка озерно-болотних комплексів Українського Полісся, попри їх винятково важливу роль для збереження біотичного й ландшафтного різноманіття, до сьогодні не отримали європейського визнання. Тому інвентаризаційна оцінка водойм, розміщених на території Українського Полісся, є надзвичайно актуальною.

Класифікацію водно-болотних угідь запропонував Т. Джонсон [3]. Водно-болотні угіддя є ключовими об'єктами ландшафтно-різноманітності унікальних природних і перспективних природоохоронних об'єктів. Проте й теоретичні підходи в оцінюванні ролі водно-болотних угідь при формуванні унікальних природних комплексів і практична реалізація природоохоронної політики й заходів у галузі створення природоохоронних територій не є досконалими та мають великі можливості для оптимізації. Охорона й оперативне управління природними ресурсами потребують наявності вичерпної інформації про сучасний стан природоохоронних озерних територій.

Конвенція про біотичне різноманіття, яка прийнята на Конференції ООН з охорони навколишнього середовища й розвитку (Ріо-де-Жа-

нейро, 1992), спрямована на збереження біорізноманіття в планетарному масштабі через координацію та реалізацію національних стратегій, покликаних забезпечити ефективне управління, охорону й збалансований розвиток біорізноманіття, відкритий взаємовигідний обмін біотичними ресурсами та біотехнологіями. Збереження біотичного різноманіття – найважливішого компонента природного середовища життя людства – проголошене одним із вищих його пріоритетів.

Успішне вирішення національної стратегії й національного плану дій зі збереження та використання біорізноманіття може бути реалізоване тільки через систему ефективних регіональних дій.

У зв'язку з цим першочерговим завданням є вивчення закономірностей і механізмів динаміки біорізноманіття з урахуванням його ландшафтознавчого районування та ступеня антропогенної трансформації природних комплексів, екології найбільш важливих, із біоценотичного погляду, груп організмів, видів і їх угруповань, а також найбільш уразливих рідкісних і зникаючих видів. Ці дослідження будуть мати практичне значення для розробки ефективних заходів щодо екологічної оптимізації виробничої діяльності, а також змінених нею ландшафтів і стануть теоретичною базою для подальшого вдосконалення заходів щодо збереження біотичного різноманіття.

Північний (озерний) природний регіон України за складом і сучасним станом біорізноманіття – специфічний та унікальний, що визначає його виняткове значення для виконання найголовніших господарських завдань, покращення екологічної ситуації. Водночас зростаючий вплив господарської діяльності, залучення у використання все більшого числа видів біоти й усе більших обсягів ресурсів, зміна умов життя рослин і тварин зумовили загальну тенденцію збереження біорізноманіття та його структурно-просторової динаміки.

Загалом позитивно оцінюючи стан розвитку мережі природоохоронних територій Полісся і її перспективи, слід зазначити, що ступінь її репрезентативності для збереження біорізноманіття регіону вивчений, за винятком Шацького національного природного парку, недостатньо. Саме цей показник найважливіший для оцінки їхньої ефективності. Навіть повний або частковий природоохоронний режим далеко не завжди позитивно позначається на збереженні унікальних угруповань і нерідко призводить до їх небажаних змін або й деградації. Охорона видового різноманіття господарсько-цінних, біоценотично важливих та рідкісних і зникаючих видів максимально повинна бути

перенесена в площину практичних заходів щодо управління їх популяціями.

Основою управління біотичними ресурсами повинно стати створення їхніх кадастрів (насамперед груп рослин і тварин, важливих для господарської діяльності), організація служби їх постійного моніторингу, науково обґрунтоване планування й нормування, вилучення, забезпечення ефективної системи заходів щодо їх відновлення.

Раціональне використання ресурсів водойм регламентується умовами формування стоку з їх водозборів й інтенсивністю їх водообміну, які визначають властивість (здатність) водойм до відновлення їхніх ресурсів.

Водойми – важлива ланка взаємопов'язаних і взаємодіючих компонентів природи. Будь-який вплив на них зумовлює перетворення не лише об'єкта, а й навколишнього середовища. Водойма як елемент екосистеми є місцем існування специфічної біоти – флори й фауни. Озерні комплекси характеризуються низкою вологісно-стокових, флористичних, геоматичних і фізико-хімічних особливостей.

Нерівномірне поширення озер, уключаючи озера-стариці, зумовило створення водосховищ, ставків для зарегулювання стоку й компенсації недостатку водних ресурсів. Напрями використання водойм у кожному конкретному випадку диктуються потребами господарства з урахуванням раціонального природокористування й охорони ресурсів.

Озера-стариці, які розміщуються в заплавах річок і беруть участь у регулюванні стоку, не мають великих перспектив господарського освоєння. Маючи специфічні особливості водного режиму, динаміки внутрішньоводоймних процесів, озера-стариці повинні бути на водозборах у природних умовах. Як виняток, вони можуть слугувати біоставками для стічних вод із меліоративних об'єктів. Здебільшого це резервати, або екологічні ніші для тваринного й рослинного світу заплав. Використання їх в інших напрямках обмежується пасивністю та нестабільністю екосистем.

У використанні кар'єрних водойм головним і найперспективнішим напрямом є рекреація – за поєднанням гідроморфологічних показників і водного режиму.

Найважливішим і концептуальним моментом в організації системи охорони та раціонального використання водойм є створення й удосконалення нормативної бази, наукових та методичних розробок щодо захисту водойм від виснаження й забруднення, які повинні визначати

роль озер на інтенсивно освоєних водозборах, регламентувати водоохоронні заходи.

Господарське освоєння озер повинно передбачати водогосподарську їх рекультивацію, яка включає науково обґрунтовані заходи із відновлення природних ресурсів та їх природного потенціалу загалом. Створення озерних заказників, збереження озер-стариць і будівництво ставків на меліоративних об'єктах повинне бути спрямоване на збереження та відновлення поверхневого стоку.

Отже, головне завдання наукових досліджень для розв'язання сучасних проблем раціонального використання водойм – забезпечення такого управління ресурсами водойм, яке застереже їх від негативної динаміки, забезпечить зростання ефективності використання та збереження ресурсів озер і штучних водойм та їх охорону.

Джерела та література

1. Андрієнко Т. Л., Онищенко В. А. Поліський екологічний коридор та його міжнародне значення. *Наукова спадщина академіка М. М. Гришка*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Глухів, 2005. С. 39–41.
2. Водохранилища Белоруссии: природные особенности и взаимодействие с окружающей средой / В. М. Широков, П. С. Лопух, Г. М. Базыленко и др.; под. ред. В. М. Широкова. Минск: Университетское, 1991. 207 с.
3. Джонс Т. Рациональное использование водно-болотных зон. Подход Рамсарской конференции. *Натюра*. 1998. № 88. С. 11.
4. Ільїн Л. В. Озерознавство : укр.-рос. слов. Поняття і терміни. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. 112 с.
5. Ільїн Л. В. Лімнокомплекси Українського Полісся: монографія: у 2-х т. Т. 1: Природничо-географічні основи дослідження та регіональні закономірності. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 316 с.
6. Ільїн Л. В. Лімнокомплекси Українського Полісся: монографія: у 2 т. Т. 2: Регіональні особливості та оптимізація. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 400 с.
7. Міждержавні природно-заповідні території України/за ред. Т. Л. Андрієнко. Київ: Б. в., 1998. 132 с.
8. Національна програма екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води. Київ: [б. в.], 1997. 92 с.

9. Паламарчук М. М. Конструктивно-географічні аспекти водогосподарського комплексоутворення. *Україна та глобальні процеси: географічний вимір*: зб. наук. праць: в 3 т. Київ; Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. Т. 1. С. 129–132.
10. Панченко С. М., Андрієнко Т. Л., Гаврись Г. Г. Екологічна мережа Новгород-Сіверського Полісся. Суми: Університет кн., 2003. 93 с.
11. Розбудова екомережі України/за ред. Ю. Р. Шеляга-Сосонка. Київ: [б. в.], 1999. 127 с.
12. Фіторізноманіття Українського Полісся та його охорона. Київ: Фітосоціоцентр, 2006. 316 с.
13. Шеляг-Сосонко Ю. Р., Ткаченко В. С., Андрієнко Т. Л. Екомережа України та її природні ядра. *Український ботанічний журнал*. 2005. Т. 62, № 2. С. 142–158.
14. Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy (EU Water Framework Directive 2000/60/EC).
15. Ilyin L. V. The resource appraisal of the pools of slow water exchange of Ukraine. *Limnological Review*. 2001. Vol. 1. P. 137–141.
16. Miedzynarodowy rezerwat biosfery «Polesie Zachodnie». Projekt harmonizacji przyrody i kultury. Lublin, 2000. 120 s.

3.4. Пріоритетні напрями функціонування туристичних кластерів у Волинській області

Туризм, по суті, є прибутковою сферою діяльності країни. У регіональному аспекті широке практичне впровадження отримують туристичні кластери. «Кластер» для України є маловживаним поняттям, хоча на її території є ці утворення. Для усвідомлення цієї проблематики потрібно охарактеризувати поняття «туристичний кластер» та окреслити пріоритетні напрями функціонування туристичних кластерів у Волинській області. А для цього слід знайти інноваційні механізми розвитку туристичних послуг, які сприятимуть покращенню конкурентоспроможності вітчизняних туристичних послуг [2, с. 702]. За підвищення конкурентоспроможності туристичної галузі кластерний підхід уможливорює надавання переваг не одному підприємству, а їх об'єднанню за напрямом діяльності. Тому ця проблема є досить актуальною для вивчення й змістовного дослідження.

Підвищення конкурентоспроможності туристичних підприємств України на основі їх об'єднання в асоціації, корпорації, концерни, ділові мережі та кластерні комплекси досліджують численні вчені, а саме: Л. Томаневич, М. Портер, Г. А. Семенов, В. Мозгальова, І. Давиденко й ін. Однак проблема на різних рівнях регулювання потребує уточнення та доопрацювання, яке охоплює виконання таких завдань:

- 1) визначення поняття «кластер» та «туристичний кластер»;
- 2) аналіз структури туристичного кластера;
- 3) характеристика досвіду іноземних країн у розвитку кластеризації;
- 4) функціонування кластерної системи в Україні;
- 5) виявлення чинників, які гальмують розвиток кластерів у Волинській області;
- 6) з'ясування пріоритетних напрямів функціонування туристичних кластерів у Волинській області.

На сьогодні категорія «кластер» є багатогранною. Відомий економіст М. Портер трактує його як «сконцентровані за географічною ознакою групи взаємопов'язаних компаній, спеціалізованих постачальників, підприємств, які надають послуги, фірм у суміжних галузях, а також пов'язаних із їхньою діяльністю організацій (наприклад університетів, агентств зі стандартизації, торгових об'єднань) у певних сферах, які конкурують між собою, але при цьому ведуть спільну діяльність» [1, с. 256].

Створення та функціонування туристичного кластера є виключно структурним процесом, який уключає чималу кількість технологічно поєднаних організацій, що забезпечують кругообіг між фірмами працівників, інформацією, капіталами й ін. Серед періодів створення кластерної діяльності – визначення ініціативної групи, здійснення ґрунтовного аналізу ринкової кон'юктури, узагальнення завдань кластера, розроблення статуту та державна реєстрація кластера.

Особливістю будь-якого кластерного об'єднання є специфічний економічний простір, який створюється за рахунок сумісних дій; трансферних технологій, наявності значних трудових і матеріальних ресурсів; у режимі інвестиційного та правового стимулювання [13].

Кластер, за визначенням багатьох учених, – це об'єднання економічної системи господарювання, яке почало з'являтися під впливом інституційних змін в економіці, формуванні нових елементів середовища та розвитком конкуренції.

М. Войнареко розглядає кластери як «територіально-галузеві, добровільні об'єднання підприємств, які тісно співпрацюють із науковими установами та органами місцевої влади» [10].

Є. Безвушко описує кластери як «об'єднання за територіальною ознакою схожих, пов'язаних між собою взаємодоповнюючих підприємств» [11].

І. І. Потапова та Є. В. Відіщева, визначають кластер як «стійке партнерство взаємопов'язаних підприємств, установ, організацій, окремих осіб» [4, с. 60].

Г. А. Семенов подає таке визначення кластера: «добровільне об'єднання вже діючих підприємств будь-яких галузей економіки, пов'язаних спільними цілями» [12].

Кластери ще називають «генераторами нових технологій», адже їхня діяльність спрямована на створення світових інновацій. Утворення нових кластерних об'єднань стимулює розвиток в окремих галузях економіки, покращує інноваційні процеси та формує конкурентоспроможний продукт на світових ринках [5].

Тобто кластери мають багато тлумачень. Ось основне з них: це об'єднання окремих підприємств для досягнення певної мети.

Сьогодні кластери застосовують не лише в економіці, а й в інших сферах, зокрема в туризмі. Саме в туристичній галузі визначення «туристичного кластера» дещо інше. Це концентрація підприємств на одній території, які використовують спільні туристичні ресурси для створення нових або покращення наявних туристичних послуг. Площа туристичних кластерів постійно змінюється, тому що постійно приєднуються нові підприємства та створюються нові напрями діяльності. Також одним з основних завдань туристичних кластерів є закріплення власних позицій на внутрішньому ринку туристичних послуг і виходом на міжнародні ринки туристичних послуг.

Аби виявити пріоритетні напрями функціонування туристичних кластерів у Волинській області, потрібно для початку схарактеризувати структуру туристичних кластерів.

На рис. 3.5. зображено структуру туристичних кластерів, яка поділяється на сектор виробництва туристичних послуг, сервісний і допоміжний, та сектор забезпечення життєдіяльності туристичного кластера.

Сектор виробництва туристичних послуг охоплює ті підприємства, що виробляють та використовують туристичний продукт і туристичні послуги. Цими підприємствами є турагенства та туроператори, заклади розміщення (готелі, мотелі, бази відпочинку), екскурсійні

й розважальні бюро, заклади харчування та перевезення туристів, а також заклади оздоровлення туристів (санаторії й профілакторії).

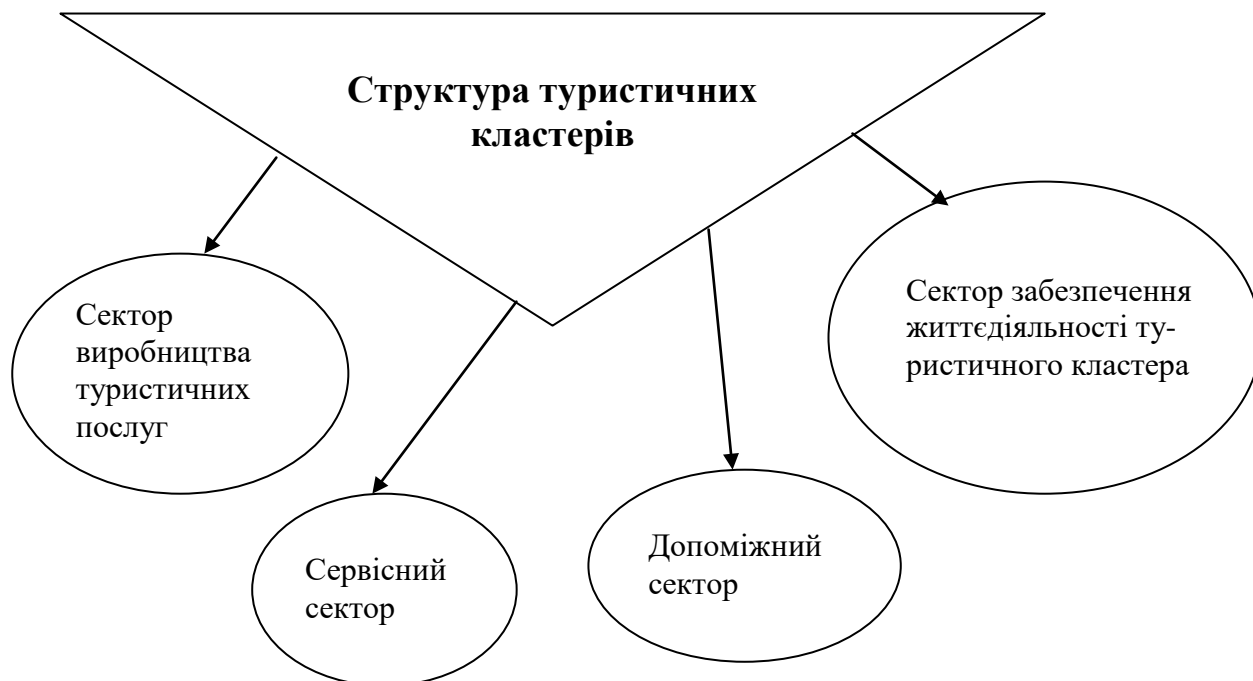

Рис. 3.5. Структура туристичного кластера

*Удосконалено автором на основі [3].

Сервісний сектор – сектор, який охоплює страхові компанії, а вони також надають страхові поліси туристичним кластерам. До сервісного центру належать страхові, лізингові, аутсорсингові компанії та ЗМІ.

Допоміжний сектор – сектор, який надає інформативну функцію туристичним кластерам, відповідає за виготовлення сувенірної продукції туристичного призначення та реклами туристичного продукту. Сюди відносять різні рекламні й маркетингові компанії, органи державної влади, регіональні програми розвитку, поліграфічні підприємства, періодичні видання, радіо й телекомпанії.

Сектор забезпечення життєдіяльності туристичного кластера регулює роботу всіх секторів і забезпечує успішне функціонування та взаємодію між ними [3].

Також не менш важливі, для дослідження пріоритетних напрямів функціонування туристичних кластерів на Волині, досвід кластеризації європейських країн. Адже Україна в найближчі роки претендує посісти місце серед країн ЄС, тому дослідження туристичних кластерів європейських країн є дуже важливим процесом для неї.

Найбільше кластерних формувань поширено в таких державах, як Італія, Угорщина, Франція й країни Балтики. Наприклад у Франції дуже популярний туристичний кластер Ніцца, у Норвегії кластерна система розвивається в морському господарстві, гірському туризмі та інноваційному туризмі (так званий туристичний кластер «Фйорд»), в Італії популярні кластери в галузях науки. В Італії одним із відомих туристичних кластерів є «Тразименське озеро». Він об'єднує не лише туристичні підприємства, а й заклади харчування, проживання, торгові організації та заклади з виробництва суто італійських продуктів (оливкова олія, вино).

Франція стала однією з найпопулярніших країн світу, де найбільше розвивається туристична галузь. Туристичній кластеризації Франції посприяла низка факторів:

- 1) вигідне економіко-географічне положення (омивається Середземним, Північним морями й Атлантичним океаном);
- 2) на території держави розвиваються зимові види туризму (гори Піренеї та Альпи);
- 3) наявність лікувально-оздоровчих курортів, які були популярні ще з ХІХ ст.
- 4) багата історико-культурна спадщина країни;
- 5) розвиток ділового туризму, особливо в столиці країни.

Наступна держава, де вдало розвиваються туристичні кластери, – це наша країна-сусід Польща. Схожість історико-культурних і природно-рекреаційних ресурсів дає змогу вивчати чималий досвід для розвитку та просування вітчизняного турпродукту на міжнародний туристичний ринок і створення туристичних кластерів.

Підвищенням іміджу прикордонних регіонів, розвитком транскордонного туризму та покращенням спільних туристичних послуг займається Бещадський українсько-польський транскордонний туристичний кластер. Його створено у 2004 р. за метою проекту «Польсько-українська стратегія розвитку туризму як потрібний елемент спільних заходів» [5].

У 2011 р. в Естонії з'явився туристичний кластер оздоровчого туризму. І до 2020 р. ця держава планує вийти в лідери за специфіко лікувального туризму. Цей туристичний кластер об'єднав і санаторії, і заклади проживання та харчування, і різноманітні спа-центри. Основна мета заснування туристичного кластера – популяризація туристичного продукту та покращення туристичних послуг оздоровчого туризму як усередині країни, так і за кордоном [7].

Також один із популярних туристичних кластерів – це кластер винного туризму, Долина Напа в США. Територія кластера охоплює понад 220 виноградників, загальна площа яких – 13 000 га [6].

Переваги кластерних структур не залишилися непоміченими українськими вченими та підприємцями. Завдяки регіональним ініціативам за останні 10 років кількість кластерних структур значно зросла. Більшість областей України були досліджені на доцільність створення кластерів. Як результат, розпочалося формування перспективних кластерних структур. В Україні започатковано просування кластерної стратегії підйому економіки регіонів країни. Під час просування цієї стратегії проведено серйозну дослідницьку роботу з виявлення можливостей для створення та розвитку кластерних структур.

На сьогодні в Україні нараховується близько 50 туристичних кластерів у різних регіонах і галузях, але вони не так розвинені, як кластери іноземних країн. Зanedбаність багатьох туристичних атракцій, низький рівень інфраструктури, військові дії та недостатнє державне фінансування в туристичну галузь – це основні причини, які заважають зайняти провідні місця на ринку туристичних послуг і представити свій турпродукт на міжнародному ринку [14].

Перша спроба створення туристичного кластера була в кінці 1990 р. у Хмельницькій області. Кластер називається «Кам'янець», його основна мета – популяризація міста в туристичному плані.

Туристичний кластер сільського туризму «Оберіг» теж розміщений у Хмельницькій області. Він займається просуванням і розвитком екотуризму.

У 2008 р. у Полтавській області створено туристичний кластер «Гоголівські місця Полтавщини» на честь 200-річчя з дня народження М. В. Гоголя.

У нашій області наявний туристичний кластер, створений такими організаціями, як ТзДВ «КЗБК» (м. Ковель) і ФГ «Терра Іппіка» (с. Котів Ківерцівського р-ну Волинської області). Волинський туристичний кластер виник у рамках проекту міжнародної технічної допомоги «Створення інформаційного комплексу у сфері транскордонного екологічного туризму в єврорегіоні «Буг», який реалізований у межах Програми транскордонного співробітництва «Польща-Білорусь-Україна 2007–2013».

Туристичний кластер займається виробництвом екологічних товарів, покращенням туристичних послуг, відновлювальною екологічною енергією. Це покращує екологічний стан області, сприяє дотриманню енергетичної безпеки й підвищенню екологічної свідомості громадян.

Основна мета кластера – створення конкурентоспроможного туристичного продукту та екологічних послуг на рівні як держави, так і міжнародного ринку.

Напрями роботи туристичного кластера полягають у тому, щоб:

- 1) прискорити законодавчо-управлінські вимоги до нових стандартів Європейського Союзу;
- 2) прийняти відповідні нормативні акти й налагодити зв'язки з місцевими органами влади;
- 3) вести переговори щодо інвестиційних укладень у це утворення;
- 4) працювати зі ЗМІ, із маркетинговими та рекламними організаціями;
- 5) координувати спільні дослідження й розробки;
- 6) сприяти підвищенню кваліфікації кадрів;
- 7) розробляти нові туристичні маршрути та досліджувати нові туристичні об'єкти;
- 8) надавати екскурсійні, культурно-організаційні й екологічні послуги;
- 9) створювати зелені, водні, лісові та велосипедні тури;
- 10) сприяти виготовленню сувенірної продукції;
- 11) обмінюватися досвідом з іншими асоціаціями на мітингах, зборах і симпозіумах;
- 12) популяризувати туристичний продукт регіону та проводити інвестиційну діяльність.

Волинський туристичний кластер – засновник Транскордонного польсько-білорусько-українського туристичного кластера. До нього також увійшли Брестський туристичний кластер і Люблінська регіональна туристична організація [8].

Прийнявши угоду про асоціацію з Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, Україна отримала пряму дорогу для перспективних змін та перетворень. Україна – держава, яка має економічно вигідне положення, багатий природно-ресурсний і туристичний потенціал, удалі транзитні умови та трудові ресурси. Усіх цих складників цілком достатньо, щоб побудувати могутню конкурентоспроможну державу, а також розвинути кластерну систему.

Волинська область, яка межує з європейськими країнами й через яку проходять важливі транспортні магістралі та яка багата на природні й туристичні ресурси – одна з тих областей, де варто розвивати туристичні, а особливо транскордонні кластери.

Чинники, які ускладнюють розвиток кластерних утворень на території Волинської області, такі:

- 1) недосконалість законодавчої бази для функціонування та розвитку кластерних систем;
- 2) низький рівень конкуренції на внутрішньому ринку;
- 3) низька іноземна інвестиційна забезпеченість;
- 4) відсутність довіри між державними органами й підприємцями;
- 5) відсутність єдиної систематизованої інформаційної бази про наявні та потенційні кластери, що перешкоджає створенню в суспільстві розуміння переваг кластерних об'єднань [9].

Позитивні наслідки утворення туристичних кластерів у Волинській області такі:

- 1) кластери приваблюють діяльність інвесторів;
- 2) кластери залучають створення новітніх технологій;
- 3) за допомогою кластерів створюються допоміжні фірми та навчальні організації, які покращують розвиток прикордонних територій;
- 4) кластери активізують інноваційну й інвестиційну діяльність регіону;
- 5) створюються нові робочі місця;
- 6) ефективно використовуються природні ресурси;

Із вітчизняних та іноземних туристичних кластерних систем очевидно, що кластери – це важливі утворення для розвитку туристичної сфери. Якщо налагодити зв'язок між туристичними підприємствами, закладами розміщення, проживання й торговими організаціями, то цілком можливо, що територія, де розвиваються кластери, а також сама держава стануть більш привабливими як у туристичному плані, так і в економічному.

Уважаємо, що створення кластерів сприятиме зміцненню матеріально-технічної бази туризму, збільшенню надходжень до місцевих бюджетів, покращенню розвитку туристичної сфери, комплексному підвищенню привабливості як туристичних регіонів, так і області зокрема. Уряду України варто приділити велику увагу розвитку кластерної системи в транскордонних регіонах. Це не лише підвищить конкурентоспроможність регіонів у туристичному аспекті, а й зможе вивести багато підприємств із виробничої кризи та зменшити еміграцію українських громадян.

Джерела та література

1. Портер М. Международная конкуренция. Москва: пер. с англ. /под ред. и с предисл. В. Д. Щетинина. Москва: Междунар. отношения, 1993. 896 с.

2. Зайчук К. А., Капись А. В., Стрішенець О. М. Кластерна діяльність туристичних організацій. *Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (16–17 трав. 2017 р.)*. Ч. 2. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2017. С. 701–703. URL: https://lookaside.fbssbx.com/file/moloda_nauka_volini_2017_part2.pdf?token=AWzqniNQQ1OPjwW6A_LDYT CGTIEkbBKbrPAjOxOiiXitVi9oRKmPiySB4hJ6C7D-B62goRNt6hL PiMmm1Rsw3ComC1rA4KM6ch1pUirBwV24k21x82ozisuDcJtsnv8r Xz_WQ8vGHcaeTolG_USFXUDE
3. Ковальова Ю. М., Алишева Н. В. Практичні приклади функціонування кластерів у світі. *Механізм регулювання економіки*. 2008. Т.1, № 3 (2). С. 92–100.
4. Потапова И. И., Видищева Е. В. Создание туристского кластера как фактор устойчивого комплексного развития туризма в регионе. *Вестник Сочинского государственного ун-та туризма и курортного дела*. 2008. № 3–4 (5–6). С. 52–65.
5. Бігус М. М., Голікова Є. Д. Кластеризація як перспектива розвитку міжнародного туризму та активізатор економіки в Україні. *Науковий вісник НЛТУ України. Серія економічна*. 2017. Вип. 27, № 2. С. 48–52.
6. Адамова К. З. Тематические туристские кластеры. *Новый век: история глазами молодых*: [сб. науч. тр. аспирантов и студентов ИИиМО]. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та. 2008. Вып. 7. С. 215–218.
7. URL: <http://www.vtallinn.blogspot.com/2011/11/2020.html>
8. URL: <http://tourcluster.volyn.ua/turistichniy-klaster/>
9. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/760/>
10. Войнаренко М. Концепція кластерів – шлях до відродження виробництва на регіональному рівні. *Економіст*. 2000. № 1. С. 29–33.
11. Безвужко Є. Кластери та їх роль у відродженні економіки Поділля. *Перспективи досліджень*. 1999. № 2. С. 17–23.
12. Семенов Г. А., Богма О. С. Національний кластер – новий шлях для прискорення економічного та інноваційного зростання України. *Вісник економічної науки України*. 2006. № 1. С. 127–133.
13. Соколенко С. І. Розвиток економіки регіонів на основі інноваційних кластерів. *Інвестиційно-інноваційний розвиток економіки регіону: матеріали IV з'їзду Співки економістів України та Міжнар. наук.-практ. конф./під заг. ред. В. В. Оскольського*. Київ: Навч. книга-Богдан, 2010. С. 100–116.

14. Крайник О., Біль М. Туристичний кластер регіону як форма соціального діалогу: управлінський аспект. *Науковий вісник «Демократичне врядування»: електронне фах. вид.* 2009. Вип. 4. URL: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/DeVr/2009_4/zmist

3.5. Проблеми та способи протидії забрудненню атмосфери в Луцьку й Волинській області

На сьогодні господарська діяльність людини все частіше стає основним джерелом забруднення атмосфери. У природне середовище в значних обсягах потрапляють газоподібні, рідкі й тверді відходи підприємств. Зростання надходжень токсичних речовин у навколишнє середовище насамперед впливає на здоров'я населення, погіршує якість продуктів сільського господарства, а також відбувається вплив на клімат окремих регіонів, стан озонового шару Землі, знищення флори й фауни, а оксиди вуглецю, що поступають в атмосферу, сірки, азоту, вуглеводні, з'єднання свинцю, пил негативно впливають на організм людини.

Окремі проблеми забруднення атмосферного повітря досліджували науковці М. Е. Берлянд, Ф. В. Стольберг, Н. Ф. Тищенко та ін.

Об'єкт наукового дослідження цього підрозділу – оцінка якості повітря й напрями зниження рівня його забруднення в Луцьку та Волинській області.

Наукові дослідження свідчать, що запаси повітря на Землі практично безмежні, вони є невичерпним ресурсом. Однак господарська, передусім промислова, діяльність людини шкідливо впливає на атмосферу, змінює склад атмосферного повітря, що спричинено процесами і явищами, які відбуваються в природі й промислово-побутовій діяльності людини. Попри значну кількість досліджень, тема є актуальною та своєчасною, адже проблема забруднення атмосфери і його впливу на довкілля й здоров'я людини посідає важливе місце в сучасній еколого-економічній політиці всіх рівнів.

Забруднення атмосфери стало глобальною проблемою. Збитки, завдані людству забрудненням атмосферного повітря, дуже великі та постійно зростають. Усе це актуалізує необхідність застосування заходів, спрямованих на охорону повітряного басейну.

Відповідно до визначення Всесвітньої організації охорони здоров'я; забруднення – це поява в довкіллі людини забруднювальних речовин чи будь-яких інших агентів (від вірусів до звукових хвиль

надмірної інтенсивності), які безпосередньо чи опосередковано негативно впливають на людину й створене нею для власних потреб штучне середовище [5].

Основними джерелами надходження забруднень у повітряний простір міста Луцька є промислові, транспортні та побутові викиди. Атмосфера забруднюється механічними (пил) і хімічними (газоподібні речовини, що вступають у реакцію з водяною парою та між собою) компонентами. Хімічний склад забрудників визначається складом палива й промислової сировини, специфікою виробничого процесу (технологією та масштабами виробництва), ефективністю роботи очисних (пило- й газозловлюючих) споруд. За даними головного управління статистики у Волинській області, у 2016 р. в атмосферне повітря міста Луцька потрапило 7 % шкідливих речовин від наявних підприємств (вони не входять у перелік небезпечних об'єктів), а від пересувних джерел – 93 %. Основним джерелом забруднювальних речовин в атмосфері міста є саме викиди від автотранспорту, які вважаються найбільш важкорегульованими. Спостереження за станом атмосферного повітря міста Луцька здійснює обласний центр гідрометеорології на трьох стаціонарних постах спостережень, які розміщені на вулицях Рівненській, Конякіна й перехресті вулиці Шопена. Програма обов'язкового моніторингу якості атмосферного повітря включає сім забруднювальних речовин: пил, окис азоту, двоокис азоту (NO₂), двоокис сірки (SO₂), окис вуглецю, двоокис вуглецю, фенол, формальдегід (H₂CO), а також радіоактивні речовини. Уміст основних забруднювальних речовин наведено в табл. 3.5.

Таблиця 3.5

**Уміст основних забруднювальних речовин повітря
у Волинській області**

Забруднювальна речовина	Середньорічна концентрація	Максимальна разова середньорічна концентрація
Речовини у вигляді суспендованих твердих частинок	0,44	0,5
Діоксид сірки	0,05	0,0
Оксид вуглецю	0,27	0,4
Діоксид азоту	1,61	2,8
Оксид азоту	0,51	0,2
Фенол	1,27	1,3
Формальдегід	3,23	1,1

Як очевидно з табл. 3.5, середня концентрація формальдегіду в атмосферному повітрі за рік по області перебувала на рівні 3,23 гранично допустимих концентрацій (ГДК), фенолу – 1,27, окису азоту – 0,51, двоокису азоту – 1,61, пилу – 0,44, двоокису сірки 0,05, окису вуглецю – 0,27.

Загалом загальний рівень забруднення атмосферного повітря в області (за індексом забруднення атмосфери, ІЗА) помітно зменшився за формальдегідом (4,58). Збільшення ІЗА спостерігаємо за окисом азоту (0,51), двоокисом азоту (1,86) та фенолом (1,36).

Згідно зі спостереженнями, у 2017 р. відбулося зменшення середньомісячних концентрацій пилу, діоксиду сірки й азоту, оксиду вуглецю та азоту, формальдегіду. Незначне підвищення середньомісячних концентрацій, порівняно з 2016 р., простежено лише за фенолом. Найбільше в міському повітрі міститься пилу, випарів фенолу й формальдегіду (від згорання бензину та влітку від розігрітого асфальтового покриття). Стан забруднення атмосферного повітря в місті Луцьку за 2017 р. перебуває в межах середнього рівня забруднення атмосфери по Україні. Причому від стаціонарних та пересувних джерел в атмосферу міста потрапило 12,4 тис. т шкідливих речовин, що на 2,2 % менше, ніж у 2016 р. (майже 93 % забруднювальних речовин потрапило в повітря від пересувних джерел – транспорту).

Протягом трьох кварталів 2017 р. санепідемслужбою досліджено 3065 проб атмосферного повітря (у 2016 р. – 2509), із яких перевищення ГДК шкідливих речовин встановлено в 141 пробі (у 2016 р. – 190), що становить 4,6 %. Найбільший відсоток від загальної кількості проб із перевищенням ГДК такий пил – 24,8, окис азоту – 26,9, формальдегід – 28,3. Спостереження за станом атмосферного повітря та вмістом забруднювальних речовин, у тому числі радіонуклідів, здійснюють три суб'єкти державної системи моніторингу довкілля: МНС (Державна гідрометеорологічна служба), Мінприроди (Державна екологічна інспекція), МОЗ (Санітарно-епідеміологічна служба).

Забруднення середовища негативно відображається на здоров'ї людей і на житті всього населення планети. За всіх безперечних успіхів у медицині та санітарному обслуговуванні збільшується кількість хворих на серцево-судинні, онкологічні захворювання, а також хвороби шлунку, печінки й нирок. Зростає чисельність вроджених патологій. Учені довели, що вдихання повітря, яке забруднене викидами транспортних засобів і промислових підприємств, призводить до змін у дихальних шляхах мешканців населених пунктів. Відомо, що забруднене повітря сприяє зниженню імунітету організму. Екологічна забрудненість досліджуваної території має значний вплив на прогресуючий рівень

захворюваності населення. У промислово-розвинутих країнах зафіксовано нові захворювання, викликані різними забрудненнями [5].

Дія забрудненого атмосферного повітря на населення залежить від багатьох чинників, у тому числі від віку й статі, харчування, попередніх захворювань, температури та вологості повітря й ін. Забруднене атмосферне повітря значно підвищує захворюваність і смертність населення від хронічного бронхіту, емфіземи легень, бронхіальної астми, раку легень та захворювань серцево-судинної системи, що різко знижує працездатність населення [4].

Можна виділити такі чинники, що суттєво впливають на результати досліджень екологічного стану міста, як:

- кількість і частота руху транспортних засобів (за даними екологічного моніторингу, забруднення повітря в центральній частині міста, що має найбільшу щільність вулично-дорожньої мережі, у середньому на 15–20 % вища, ніж на інших територіях міста);

- велика кількість автомобілів, котрі не відповідають екологічним стандартам, та відміна техогляду транспортних засобів;

- рух містом, за винятком центральних вулиць, великовантажних автомобілів і транзитного автотранспорту;

- кліматичні умови (значно зросла кількість днів без вітру, що зумовлює малорухомість повітря та скупчення шкідливих речовин у місцях їх викидів і, як наслідок, збільшення забруднення шару атмосферного повітря;

- збільшення обсягів промислового виробництва [3].

Таблиця 3.6

Викиди шкідливих речовин від стаціонарних джерел забруднення за видами економічної діяльності у 2016 та 2017 рр.

Вид економічної діяльності	Обсяг викидів, тис. т		2017 р., % до 2016 р.	Викинуто в середньому одним підприємством, т	Питома вага в загальному обсязі викидів, %
	2016 р.	2017 р.			
1	2	3	4	5	6
Усі види економічної діяльності:	10,3	8,7	84,4	28,5	100
із них:					
– транспорт	0,5	0,9	202,2	21,8	10,8
– добувна промисловість	2,6	2,6	96,9	364,7	29,4

Закінчення таблиці 3.6

1	2	3	4	5	6
– виробництво електроенергії газу та води	1,7	0,7	40,1	47,7	7,7
– оборонна промисловість	3,1	3,2	106,2	25,1	37,1
– сільське господарство	0,4	0,3	89,4	19,4	3,8
– будівництво	0,3	0,1	54,1	2,8	1,6
– лісове господарство	0,4	0,3	89,4	19,4	3,8
– державне управління	0,2	0,2	125,6	37	2,6
– оптова та роздрібна торгівля	0,1	0,2	90,6	8,8	1,7

Як бачимо з табл. 3.6, у 2017 р., порівняно з 2016 р., підвищення обсягів викидів шкідливих речовин спостерігаємо для транспорту (на 0,4 тис. т), в обробній промисловості (на 0,2 тис. т), оптовій і роздрібній торгівлі (на 0,1 тис. т). Ми вважаємо, що збільшення викидів у цих галузях зумовлено такими чинниками: у транспортній галузі – розбудовою автосервісу, в обробній – диверсифікацією господарської діяльності, збільшенням обсягів виробництва, старінням об’єктів наявної природоохоронної інфраструктури; в оптовій і роздрібній торгівлі – розширенням підприємницького сектору. Зменшення обсягів викидів шкідливих речовин від стаціонарних джерел забруднення існувало у виробництві електроенергії, газу та води (на 1 тис. т), у сільському (на 0,1 тис. т), лісовому господарстві (на 0,1 тис. т), у будівництві (на 0,2 тис. т). Як бачимо, найбільше зменшення викидів відбулось у виробництві електроенергії, води й газу. Причиною цього стало постійне відключення гарячої води в містах, електромереж – у селах. Зменшення обсягів викидів у сільському господарстві зумовлено заміною механізованих робіт ручною працею внаслідок деіндустріалізації аграрної сфери: у лісовому господарстві це зумовлено орієнтацією державних лісгосподарських підприємств на експорт чорнових заготовок. Щодо динаміки викидів шкідливих речовин в атмосферу в розрізі адміністративних районів і міст обласного значення, то тут особливих зрушень не спостерігаємо (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Викиди шкідливих речовин в атмосферу від стаціонарних джерел забруднення в розрізі адміністративних районів і міст Волинської області

Район, місто	2015	2016	2017	2017 р., % до 2016
По області:	15,3	10,3	8,7	84,4
Володимир-Волинський	0,003	0,001	0,003	в 3,0 р.б.
Горохівський	0,9	0,8	0,9	124,1
Іваничівський	0,9	0,1	0,1	78,1
Камінь-Каширський	0,1	0,1	0,1	65,6
Ківерцівський	0,8	0,4	0,4	92,7
Ковельський	0,7	0,06	0,06	106,5
Локачинський	0,1	0,02	0,08	в 4,0 р.б.
Луцький	0,01	0,02	0,02	88,4
Любешівський	0,1	0,1	0,04	31,7
Любомльський	0,3	0,4	0,2	57,2
Маневицький	0,8	0,5	0,5	92,4
Ратнівський	0,1	0,1	0,08	70,5
Рожищенський	0,2	0,09	0,09	100,8
Старовижівський	0,1	0,05	0,1	в 2,5 р.б.
Турійський	0,07	0,3	0,3	105,5
м. Луцьк	2,9	2,1	1,4	67,3
м. Володимир-Волинський	0,9	0,5	0,5	110,1
м. Ковель	0,5	1,7	1,2	68,9
м. Нововолинськ	5,7	2,8	2,4	86,9

Різке збільшення обсягів викидів у 2017 р. в окремих районах зумовлено впровадженням у виробництво додаткових потужностей на деяких підприємствах і геологорозвідувальними роботами на деяких родовищах корисних копалин. Значне збільшення обсягів шкідливих викидів спостерігаємо у Володимирі-Волинському (у три рази), Локачинському (у чотири рази), Старовижівському (у 2,5 рази) районах. Згорання обсягів промислового виробництва зумовило зниження шкідливих викидів в атмосферу у Любешівському (на 68,3 %), Любомльському (на 42,8 %), Камінь-Каширському (на 34,4 %) районах. Найбільшу питому вагу в структурі викидів шкідливих речовин займають міста Нововолинськ і Луцьк, адже саме тут сконцентровано ту частину господарського комплексу регіону, яка справляє найбільш негативний

вплив на довкілля: у Нововолинську – вугільні підприємства, а в Луцьку – картонно-руберойдовий комбінат, пластмасовий завод, завод синтетичних шкір та ін. Відтак і не дивно, що у 2017 р. частка викидів підприємств м. Нововолинська в загальній величині становила 28 %, а м. Луцька – 16 %.

За даними обласного управління статистики, за три квартали 2017 р. в атмосферне повітря потрапило 57,1 тис. т шкідливих речовин. Порівняно з минулим роком, загальний обсяг шкідливих речовин, які потрапили в повітря, скоротився на 9,9 %. Відповідно, зменшилася щільність викидів, що становить 2,8 т на км² території. На кожного мешканця області припало по 55,1 кг шкідливих речовин проти 61,1 кг у попередньому році. Близько 87 % забруднювальних речовин, що потрапили в повітря, пов'язані з пересувними засобами. Від роботи двигунів пересувних джерел забруднення в повітря надійшло 49,5 тис. т шкідливих речовин, що на 3,9 тис. т, або на 7,3 % менше, ніж у 2016 р. Більшість із них (46,2 тис. т, або 93,4 %) – це викиди автомобільного, 1,9 тис. т, або 3,8 %, – виробничої техніки та 1,4 тис. т, або 2,8 %, – залізничного транспорту. Із загальної кількості 34,1 тис. т (понад 69 % загального обсягу) забруднювальних речовин викинуто автомобілями, що перебувають у приватній власності населення.

Якщо в середньому в розрахунку на одного жителя області припадає по 47,8 кг викидів від пересувних джерел, то в місті Луцьку й Ковелі – відповідно, по 65,0 і 64,6 кг. Щільність викидів на 1 км² території області від транспорту й виробничої техніки становить 2,4 т, а в містах Луцьку та Нововолинську – 325,3 й 150,2 т.

Таблиця 3.8

Динаміка викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря за 2015–2017 рр.

Рік	Викиди в атмосферне повітря, <i>тис. т</i>			Щільність викидів у розрахунку на 1 кв. км, кг	Обсяг викидів у розрахунку на 1 особу, кг	Обсяг викидів на одиницю ВРП, <i>тис. т/ млн грн</i>
	усього	у тому числі:				
		стаціонарними джерелами	пересувними джерелами			
2015	66,4	11,5	54,9	3300	64,0	0,007
2016	63,4	10,0	53,4	3200	61,1	*
2017	57,1	7,6	49,5	2800	55,1	*

*– Значення ВРП облстатуправління не надало.

У мікрорайонах міста Луцька виділяють п'ять зон забрудненості атмосферного повітря:

– зона найвищого забруднення, що об'єднує в собі два великі роз'їзди: площу Злуки – Центральний ринок і роз'їзд вул. Шевченка – вул. Ковельська – вул. Володимирська;

– зона дуже високого забруднення в районі роз'їзду просп. Відродження – вул. Рівненська;

– зона високого забруднення, що простягається із заходу на субширотному напрямку через центр міста й охоплює майже всі об'єкти загальноміського значення;

– зона допустимого забруднення, яка охоплює майже всю територію міста (крім північних і південних околиць), а також село Рованці;

У зону середнього забруднення входять крайні північні та південні околиці міста й сіл, що до нього прилягають [1].

За даними Державної екологічної інспекції, у Волинській області протягом цього року на підприємствах, які забруднюють повітря міста Луцька, проведено дев'ять інспекційних перевірок і перевірено 35 джерел викидів за 10 інгредієнтами, що відображено в табл. 3.9.

Таблиця 3.9

Наявність токсичних відходів у Волинській області у 2016–2017 рр., т

Показник	2016 р.	2017 р.
Відходи гальванічних виробництв	66,4	50,9
Нафтові відходи	23,5	30,7
Нафтолами	4,3	4,5
Свинець та його сполуки	4,8	4,9
Ртутні лампи, кг	0,740	0,895
Осадок із відстійників після коагуляційного очищення	5,0	5,0
Фарби, емалі та лаки	56,6	40,2
Відпрацьовані емульсії та мастильно-охолоджуючі рідини	42,0	42,0
Непридатні для застосування пестициди	110,2	155,2
Заборонені для застосування пестициди	147,6	340,6
Інші групи відходів	560,7	589,3
Усього:	1021,1	1263,3

Отже, для розв'язання проблеми екологізації, а відтак – створення мало- й безвідходного виробництва, потрібно виконати низку завдань. Серед них:

– формування й реалізація політики управління у сфері поводження з відходами за допомогою створення організаційно-економічних, нормативно-правових та інформаційних передумов, а також розробка галузевих, регіональних і місцевих програм поводження з відходами;

– зменшення ресурсної залежності регіону за рахунок використання вторинних ресурсів та зниження витрат первинної сировини (особливо імпортової) у загальному обсязі ресурсоспоживання;

– покращення діючих і створення якісно нових технологій використання найбільш важливих видів вторинних ресурсів та перехід до малої безвідходних технологій виробництва продукції;

– перехід до замкнених циклів ресурсоспоживання;

– організація науково-дослідних розробок перспективних ресурсозберігальних та маловідходних технологій.

У результаті успішного виконання цих завдань одночасно буде досягнуто збільшення обсягу випуску продукції, виробленої з відходів; заощадження первинної сировини за рахунок використання відходів; одержанням прибутку внаслідок реалізації продукції, виготовленої з відходів; зменшення негативного впливу на довкілля.

Для Волині нині, як ніколи, важливо здійснити стратегію ресурсозбереження, яка б протидіяла тенденції зростання затрат природних ресурсів у розрахунку на одиницю одержуваної кінцевої продукції. До речі, проблемам ресурсозбереження і в минулому приділялося чимало уваги. Але саме сьогодні вони вимагають повномасштабного розв'язання, оскільки від активізації ресурсозабезпечення значною мірою залежать енергетична й екологічна безпека регіону, конкурентоспроможність місцевого товаровиробника.

Використання на підприємствах Волині очисних споруд, які, по суті, є застарілими, не дає змоги повністю локалізувати токсичні викиди й скиди, а застосування сучасних систем очищення завжди супроводжується збільшенням затрат навіть у тих випадках, де це технічно можливо. Так, очистка атмосферного повітря від викидів великого будівельного підприємства ефективністю до 90 % забезпечується порівняно легко, але кожен наступний відсоток спричиняє зростання витрат.

На нашу думку, термінове введення заходів щодо покращення стану навколишнього середовища може вивести місто Луцьк на кращий екологічний рівень. До таких заходів належать озеленення та правильна екологічна політика, адже вони дадуть змогу не погіршувати екологічну ситуацію, а надалі стабілізувати її в майбутньому. Так, озеленення зменшить негативний вплив шкідливих викидів у місті, а екологічна

політика забезпечить комплекс заходів і контроль за екологічним станом досліджуваного регіону.

Озеленення – це досить важлива складова частина в загальному комплексі міського господарства, особливо екологічному стані міської урбоєкосистеми. Потрібно відзначити, що лише великі території озеленення, площа яких перевищує 6 га, здатні поповнювати кисневі запаси. Зменшенню негативного впливу шкідливих викидів у місті сприяють природні зелені насадження у вигляді смуг, посадок дерев, створення скверів, садів, парків, гідропарків [4].

Уважаємо за необхідне зазначити, що створення Шацького національного природного парку в 1983 р. ставило за мету протидіяти забрудненню атмосфери в Західному регіоні. Це рекреаційна природно-заповідна установа, функцією якої стало створення умов для організованого масового відпочинку, туризму та санітарно-курортного лікування людей, які, насамперед, унаслідок забруднення середовища й інших негативних факторів, що відобразилися на їхньому здоров'ї, змушені вживати заходи щодо його охорони.

Тому необхідність втручання держави в природно-економічну сферу з метою досягнення збалансованого стану є найпріоритетнішою складовою частиною. Держава повинна закласти основи глобального еколого-економічного партнерства між суб'єктами підприємництва, між іноземними партнерами на рівні планетарного співробітництва заради виживання й подальшого розвитку України, а також усієї цивілізації. Зазначимо, що органами влади та місцевого самоврядування міста Луцька проводиться робота для покращення ситуації. Особливо потрібно відзначити ремонт доріг, який не лише додав естетичного вигляду місту й зручності в пересуванні, а й вплинув на швидкість руху транспорту. Постійно проводиться догляд за зеленими насадженнями та збільшенням їх кількості. Покращилася ситуація з прибиранням доріг. Триває процес виготовлення документації для встановлення меж зелених зон міста й природно-заповідних об'єктів місцевого значення.

Однак слід мати на увазі, що досягнення соціально-економічного ефекту від використання наявного природно-ресурсного потенціалу не повинне суперечити цілям ресурсно-екологічної безпеки.

Виходячи з цього, потрібно розробити ресурсно-екологічну стратегію соціально-економічного розвитку регіону, де були б чітко окреслені базові пріоритети господарського освоєння природних ресурсів, науково обґрунтовані обмеження масштабів їх використання, оптимізовані пропорції міжгалузевої взаємодії в системі природокористу-

вання, регулювання відносин між державою та суб'єктами господарювання, узаконені фінансові важелі переливу частини доходів від використання «природного капіталу» в спеціальні фонди розвитку локальних територій.

Виходячи з цього, найбільш дієвими прийомами, які б дали можливість протидіяти забрудненню атмосфери, є:

– удосконалення бюджетно-податкового регулювання використання природних ресурсів і впорядкування міжбюджетних відносин у природно-ресурсному секторі;

– формування дієвої корпоративної системи управління в природо-користуванні з відповідними інституційними забезпеченнями;

– рекреаційне природокористування в сільському господарстві;

– структурна перебудова регіональної системи управління використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища;

– створення передумов для залучення інвестиційних потоків у природоохоронну інфраструктуру.

Джерела та література

1. Державна екологічна інспекція України. URL: [//http://dei.gov.ua/](http://dei.gov.ua/)
2. План державних статистичних спостережень на 2017 рік: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 24.12.2016 р. № 1281. Київ: Держ. ком. стат. України, 2016. 106 с.
3. Довкілля України: статист. зб. за 2016 р./Держ. ком. стат. України; під заг. кер. Ю. М. Остапчука. Київ, 2017. 262 с.
4. Фурдичко О. Законодавче забезпечення охорони і захисту навколишнього природного середовища в Україні. *Вісник аграрної науки*. 2015. № 2. С. 5–8.
5. Орлов М. Стан правового і наукового забезпечення стійкого розвитку України у сфері охорони навколишнього природного середовища. *Право України*. 2016. № 12. С. 105–108.

ВИСНОВКИ

На підставі аналізу робіт стосовно вивчення актуальних проблеми прикладної економіки можна зробити такі висновки.

1. Основною особливістю державно-приватного партнерства є узгоджене використання державних і приватних ресурсів. Для держави – це інструмент залучення інвестицій для покращення рівня життя населення та розвитку вітчизняної економіки. Для сприяння розвитку державно-приватного партнерства, держава повинна сформувати та забезпечити реалізацію інвестиційної політики, провести моніторинг ефективності діяльності органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, здійснювати контроль за виконанням договорів державно-приватного партнерства.

2. Для уникнення економічної, фінансової та соціальної криз в Україні економічну модель нашої країни доцільно переорієнтувати на розвиток конкуренції, проведення оптимізації регуляційних функцій держави. Це означає зміну чинної моделі державно-монополістичного капіталізму на модель народного капіталізму. Для цього потрібно провести дослідження інституціональної динаміки, що полягають у вивченні можливостей управління інституціональним розвитком, забезпеченні ефективності й дієвості запроваджуваних інститутів та сформованої інституціональної системи.

3. Для формування ефективного ринку землі доцільно об'єднати плату за землю з податком на нерухомість та оподатковувати два об'єкти сукупно. Оптимальні механізми справляння земельних податків повинні забезпечити поєднання інтересів аграрних товаровиробників та муніципалітетів під час формування доходної бази місцевих бюджетів, забезпечення належного фінансування заходів з охорони й поліпшення природних ресурсів, стимулювання розвитку ринку земель сільськогосподарського призначення, а також комплексне регулювання земельних відносин через оподаткування угідь.

4. У сучасних умовах жорсткої конкуренції між підприємствами пристосуватися до навколишнього середовища, яке постійно змінюється, можна завдяки розвитку нових технологій. Для цього були виявлені основні вимоги до стратегії розвитку підприємства, серед яких виділено забезпечення вчасної реакції до несприятливих умов довкілля та здатність підприємства виготовляти конкурентоспроможний товар.

5. Державне регулювання регіональних ринків нерухомості сприяє досягненню соціально-економічних ефектів. Упроваджувати іннова-

ційні методи в житлове будівництво доцільно за такими напрямками, як будівельні матеріали та сучасні технологічні новинки; енергоощадні будівельно-технічні засоби й експлуатаційні установи; інженерні мережі та обладнання; екологічну безпеку на будівництві з дотриманням усіх норм і правил із безпеки праці.

6. В Україні перспективними напрямками розвитку ринку нафти повинні стати організаційні, технологічні, фінансові.

7. Енергетичну безпеку країни можна схарактеризувати як стан захищеності країни, її громадян, суспільства, передусім її економіки, від загрози дефіциту в забезпеченні потреб в енергії економічно доступними паливно-енергетичними ресурсами належної якості в нормальних умовах і при надзвичайних ситуаціях, а також від загрози порушення стабільності постачання паливно-енергетичних ресурсів та з мінімальним негативним впливом на навколишнє середовище.

8. Перспективними видами альтернативної енергетики в Україні є біоенергетика, сонячна енергетика, вітроенергетика, геотермальна енергетика та енергетика довкілля, мала гідроенергетика.

9. Основним завданням під час розв'язання сучасних проблем раціонального використання водойм є розробка науково обґрунтованих заходів із відновлення природних ресурсів та природного потенціалу в цілому. Це забезпечить зростання ефективності використання й збереження ресурсів озер і штучних водойм та їх охорону.

10. Створення кластерів допоможе покращити розвиток туристичної сфери комплексно й підвищить привабливість туристичних регіонів, що сприятиме посиленню конкурентоспроможності регіонів у туристичному аспекті.

11. Для досягнення соціально-економічного ефекту від використання наявного природно-ресурсного потенціалу потрібно розробити ресурсно-екологічну стратегію соціально-економічного розвитку регіону із визначенням пріоритетів господарського освоєння природних ресурсів.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Вісина Т. М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних економічних відносин Луцького національного технічного університету, м. Луцьк.

Геліч Н. В. – кандидат економічних наук, доцент кафедри аналітичної економіки та природокористування Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.

Даценко Т. І. – студентка факультету економіки та управління Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.

Єліссєва Л. В. – кандидат економічних наук, доцент кафедри аналітичної економіки та природокористування Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.

Зайчук К. А. – аспірант факультету економіки та управління Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.

Ільїн Л. В. – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри туризму та готельного господарства Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.

Ільїна О. В. – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму та готельного господарства Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.

Коренга І. І. – магістр факультету економіки та управління Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.

Ліщук В. І. – кандидат економічних наук, доцент кафедри аналітичної економіки та природокористування Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.

Ліщук М. Є. – кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри туризму та цивільної безпеки Луцького національного технічного університету, м. Луцьк.

Маленицький Д. С. студент факультету економіки та управління Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.

Матвійчук Н. М. – кандидат економічних наук, доцент кафедри аналітичної економіки та природокористування Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.

Новосад Д. Ю. - магістр факультету економіки та управління Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.

Павлов К. В. – кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри кафедри аналітичної економіки та природокористування Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, м. Луцьк.

Стрішенець О. М. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри аналітичної економіки та природокористування Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.

Сур'як А. В. – кандидат економічних наук, доцент кафедри аналітичної економіки та природокористування Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.

Федина К. М. – аспірант кафедри фінансів та економіки природокористування Національного університету водного господарства та природокористування, м. Рівне.

Шевчук І. П. – студентка факультету економіки та управління Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИКЛАДНОЇ ЕКОНОМІКИ

Колективна монографія

Літературний редактор і коректор: *Г. О. Дробот*
Технічний редактор: *І. С. Савицька*

Формат 60x84 1/16. Обсяг 9,06 ум. друк. арк., 8,77 обл.-вид. арк.
Наклад 300 пр. Зам. 335. Редакція, видавець і виготовлювач – Вежа-Друк
(м. Луцьк, вул. Винниченка, 14, тел. (0332) 29-90-65).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.